

2019

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

Tornyai János Múzeum
2018/2019

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

2019

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK

2019

Korok, kultúrák, lelőhelyek

A Tornyai János Múzeum 2018/2019. évi régészeti előadásainak kiadványa.

ISSN:

Sorozatszerkesztő: Csányi Viktor

Grafikai tervezés, tördelés, nyomdai előkészítés: Göbolyös Mihály

Felelős kiadó: Dr. Miklós Péter múzeumigazgató

Tornyai János Múzeum és Közművelődési Központ

Nyomás és kötés: Innovariant Nyomdaipari Kft.

Az előadássorozat és a kiadvány megjelenését támogatta:

Tartalomjegyzék

MIKLÓS Péter	
<i>Előszó</i>	7
VÖRÖS Gabriella – CSÁNYI Viktor	
<i>Mit kaptunk a szarmatáktól? Hódmezővásárhely római kori emlékeinek kutatótörténeti vázlata</i>	9
KOVÁCS Enikő	
<i>Amit már nem rejt a föld... Egy 11. századi hódmezővásárhelyi éremlelet</i>	29
RÓZSA Zoltán	
<i>Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán</i>	43
SÜMEGI Pál	
<i>A Körös-kultúra környezeti háttere</i>	59
A Korok, kultúrák, lelőhelyek régészeti sorozat előadásai	75

Előszó

A Tornyai János Múzeum a *Korok, kultúrák, lelőhelyek* című előadássorozatát 2014. február 19-én Kürti Béla szegedi régésznek a szeged-nagyszéksői ötödik századi fejedelmi leletről tartott előadásával indította útnak. Célunk az volt, hogy az évente három–négy hónapon át, havi rendszerességgel megtartott előadásokon az érdeklődő közönség bepillantást nyerhessen a régészettudomány világába, a különböző régészeti korokban jártas kutatók beszámolóin keresztül pedig hiteles ismeretanyaghoz jusson minden, a régi korok iránt érdeklődő polgártársunk.

Kezdeményezésünket kezdetektől támogatta a Nemzeti Kulturális Alap, évről-évre stabil háttérrel biztosítva a színvonalas előadások megszervezését. A három, illetve négy előadásból álló éves programok összeállításakor mindig törekedtünk arra, hogy a felvonultatott témák minél változatosabbak legyenek. Így hallhatott a múzeum közönsége már Afganisztán ókori kincsein át a szikáncsi és más Hódmezővásárhely környéki emléletektől, a legkülönbélebb régészeti korok kutatásának új eredményein át a törökkori, illetve kora újkori Hódmezővásárhely régészeti emlékeiről.

Az elmúlt hat évben tizennyolc alkalommal, rendre népes érdeklődő közönség előtt elhangzott előadások mára hagyományt teremtettek. Az előadássorozat sikereire alapozva indítjuk útnak most kiadványsorozatunkat, amelynek első kötetét a Kedves Olvasó a kezében tartja. Terveink szerint a jövőben is az előadásokkal párhuzamosan jelennek meg majd az azok kiegészített, jegyzetekkel ellátott, vagy éppen rövidített változatait tartalmazó kiadványok. Az első — Csányi Viktor, intézményünk régésze szerkesztésében megjelenő — kötet a 2018 novembere és 2019 márciusa között elhangzott négy előadáshoz kapcsolódó tanulmányokat tartalmazza.

Bízunk abban, hogy a következő években töretlenül folytathatjuk munkánkat, és még többen ismerkedhetnek meg múltunk egy-egy szeletével, immár nem csak az előadásainkon, hanem kiadványsorozatunk lapjain is.

Dr. Miklós Péter
címzetes főiskolai tanár
múzeumigazgató

Vörös Gabriella – Csányi Viktor

Mit kaptunk a szarmatáktól?

Hódmezővásárhely római kori emlékeinek kutatástörténeti vázlata¹

A város múzeumának régészeti gyűjteményében mindig az őskor volt a leghangsúlyosabb, az számított a legnagyobbknak. Nem mintha egy korszak súlyát kizárólag a leletek mennyisége határozná meg, mégis tagadhatatlan, hogy a Tornyai János Múzeum az alföldi őskorkutatás központjának számított már akkor is, amikor még nem volt hivatalosan régészeti gyűjtőköre és gyűjteménye.² Ez a tradíció azóta sem változott, amit nemcsak a gyűjtemény szerkezete, hanem az állandó kiállítások egymásutánja is tükröz a nagyközönség felé és a szakma irányában: élményt gyűjteni, tanulni és kutatni főként az őskor miatt érdemes a Tornyaiba érkezni.³

Az utóbbi időben azonban a római kori szarmata leletanyag is látványosan gyarapodott, főként a földmunkával járó beruházásokat megelőző, sokszor igen nagy felületű, előzetes feltárásoknak köszönhetően. Mára nem csak mennyiségi, de minőségi változáson is átment a korszak kutatása: gondosan feltárt, jól megfigyelt és dokumentált településrészletek, valamint összességében jóval több mint félezer sírt számláló temetők kerültek elő az utóbbi évtizedekben az intézmény gyűjtőterületén.

A jövőbeli feldolgozó munkát szeretnénk azzal támogatni, hogy számba vesszük a korszak kutatásának eddigi eredményeit, továbbá felhívjuk a figyelmet a régi lelőhelyek és leletek fontosságára. Első alkalommal készültek el olyan összesítő térképek⁴, melyek az eddig ismert és valamilyen szinten publikált valamennyi lelőhelyet jelölik (9–11. kép). A lelőhelyekhez tartozó legfontosabb, közlésüket vagy legalább említésüket tartalmazó alap szakirodalmat, közöletlen feltárások esetében az adattári számot adjuk meg (Adattár), a további adatokat az Olvasó az idézett szakmunkákban találhatja meg.⁵

1 Annak ellenére, hogy a Tornyai János Múzeum gyűjtőterülete Hódmezővásárhelyen kívül Mártély és Székkutas határára is kiterjed, jelen tanulmányunkban csak Hódmezővásárhely mindenkori közigazgatási határát vesszük figyelembe. Az Adattárban szereplő mártélyi, illetve székkutasi lelőhelyek azért kerültek feldolgozásra, mert azok részben Hódmezővásárhelyen helyezkednek el.

2 DÖMÖTÖR 2004, 24., 63–69.; TÓTH 2016, 17. Az első időkben a szegedi Régészeti Intézet rendszeres terepkutatásai „fekete” ásatásnak minősültek, Banner János megfogalmazása szerint (BANNER 1990, 80.). A területileg illetékes múzeum a szegedi volt, de Móra Ferenc hallgatólagosan tudomásul vette az Intézet működését, ugyanis Bannerék is mindig szem előtt tartották a múzeum érdekeit, és nem léptek olyan területre, amelyik múzeumi érdekltségű volt.

3 A legelső kiállításban, amely a „Neolit kortól a honfoglalásig” címet viselte és 1949-től 20 éven át volt látható, szerepeltek szarmata leletek is (DÖMÖTÖR 2004, 30.). Nem teljesen világos, hogy az ugyancsak ebben az évben államosított, és a múzeumba került gimnáziumi gyűjtemény darabjai helyet kaptak-e a kiállításban.

4 A térkép és az adattár elkészítésében Göbölös Mihály és Szabó Artilla Győző voltak a segítségünkre. Legutóbb Masek Zsófia közölt olyan térképet, ahol a szarmata lelőhelyeket is feltüntette, de részletesen a térség gepida lelőhelyeit elemezte (MASEK 2018, 441., 2. kép).

5 Áttekintve a korszak leleteinek adatait, irodalmát az a véleményünk alakult ki, hogy nagy szükség lenne egy leletközpontú feldolgozásra, vagyis a korai római kori szarmata anyag revíziójára, bizonyos indokolt esetben egyes darabok újbóli közzétételére, vagy az eddigiek kiegészítésére.

Hódmezővásárhelynek a kezdetektől különleges szerepe van a szarmaták kutatásában, főként a települések terén. Ennek szomorú, ugyanakkor sorsdöntő jelentőségű oka van: a kolozsvári egyetem Szegedre kerülése 1921-ben, Buday Árpád (1879–1937) régészprofesszor oktatás és tudományszervező ambíciói és eredményei, munkatársa, Banner János (1888–1971) következetes terepkutatásai és Hódmezővásárhely városának elköteleződése egy múzeumi régészeti gyűjtemény létrehozása mellett.⁶ Párducz Mihály (1908–1974), az alföldi szarmaták első rendszeres kutatója és leletanyagának monografikus összefoglalója, szerencsés módon Szegeden kezdte pályafutását (1. kép). Történelem és földrajz szakra iratkozott be, de már elsőéves korától bekapcsolódott a Régészeti Intézet nagy, Hódmezővásárhely környéki ásatásaiba.⁷ Még hallgatóként elkötelezte magát az Alföld római korának

1. kép: Párducz Mihály (jobbról) és Buday Kálmán (Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék adattára, leltározatlan).

- 6 A város támogatásában az is fontos szerepet játszott, hogy a környéken feltárt leletek korábban a szegedi múzeumba kerültek, és ez már akkor is érzékenyen érintette nemcsak a város vezetését, hanem a lokálpatrióta lakosokat is (DÖMÖTÖR 2004, 24.). Az egyetem Régészeti Intézete és a város közötti, 1928-as megállapodását és a régészeti gyűjtemény létrejöttének körülményeit számos munka részletesen taglalja (KOVÁCS 1984, 31–33.; BANNER 1990, 80.; DÖMÖTÖR 2004, 24.; PINTÉR-NAGY 2017, 20–25.).
- 7 BANNER 1990, 86. 1929-ben az első ásatás Kökénydombon volt. A bölcsészkaron a régészet ekkoriban nem volt önálló szak, de lehetett belőle szakdolgozatot írni és doktorálni, habilitálni is. Az akadémiai doktori cím elnyeréséhez is megfelelő alap volt a szegedi iskola, külföldi ösztöndíjak odaítélésénél sem számított hátránynak.

kutatása mellett, Banner János visszaemlékezéseiben úgy fogalmaz, hogy ő irányította figyelmét erre a korszakra.⁸ Bár a szakdolgozatát még a paleolitikumból írta, de 1930-ban a doktori disszertációját már az alföldi római kori leletek összegyűjtésének szentelte, ami az egyetem Régészeti Intézetének kiadványában meg is jelent a következő évben.⁹ Ettől kezdve nem téveszti szem elől a város és környékének szarmatáit, még akkor sem, amikor a háborút követően Budapestre kerül.

Első anyaggyűjtése idején, valamikor az 1920-as évek második felében¹⁰ a város határában előkerült vagy feltárt római kori régészeti anyag még a Bethlen Gábor Református Főgimnázium Régiségtárában volt elhelyezve. A rendkívül heterogén összetételű, és főként ajándékozás útján az intézménybe került gyűjtemény 1858-tól folyamatosan gyarapodott, egészen az 1949. évi államosításáig, amikor a múzeum fogadta be (2. kép).¹¹

Párducz nagy anyagismerettel rendelkező fiatal szakemberként biztos kézzel nyúlt az addig teljesen mellőzött korszak leleteihez, de különös módon az 1931-es munkájában

2. kép: Szürke, korongolt, gömbös edény Szőlőhalom lelőhelyről (vételt útján került 1898-ban Kiss Páltól a Gimnáziumi Gyűjteménybe. TJM ltsz.: 73.36.33.).

8 BANNER 1990, 96–97. Hallgató korában megismerte azokat a múzeumokat és városi gyűjteményeket, ahol szarmata leletek voltak, és fel is gyűjtötte az adatokat.

9 PÁRDUCZ 1931

10 Pontosán nem tudjuk, hogy Párducz Mihály mikor járt először kutatni a gimnázium gyűjteményében.

11 TÓTH 2016, 17.

3. kép: A Franciszi téglagyár területén 1936-ban feltárt kemence (TJM Fotótár ltsz.: 5358).

mindössze 9 szórványos leletegyüttest és egy település részletét említi a város határából.¹² Pár évvel később, 1937-ben megjelent anyaggyűjtése jelenti majd az alapját a későbbi corpus sorozatának,¹³ amiben Banner Jánossal és Bálint Alajossal közösen a teljes gimnáziumi gyűjteményt számba veszik, az őskortól a középkorig.¹⁴ Meg kell azonban jegyezni, hogy mai értelemben ezek a munkák nem jelentik a leletanyag közzétételét. A többnyire sírokból származó, római kori szarmata szórványoknak csak a felsorolását lehet megtalálni a cikkekben,¹⁵ és a leletek közül csupán néhánynak van eléggé nehezen kivehető, rossz minőségű fényképes ábrázolása.

A felkészült, fiatal régész 1930-tól kezdve bekapcsolódott a város környéki ásatásokba is, és bár az őskortól a középkorig minden korszak lelőhelyein dolgozik, a szarmaták a kezdetektől hozzá tartoztak.¹⁶ A vásárhelyi határ intenzív kutatását jól tükrözi, hogy alig másfél évtized alatt 12 szarmata településrészlet került a szegedi szakemberek ásója alá (Adattár). A sors különös fintora, hogy a települések sokasága mellett csak egyetlen nagyobb temetőt találtak, igaz viszont, hogy ez kivételesen gazdag és jobbára bolygatatlan sírokból állt. Az ásatásra a Fehér-tó partján került sor 1943-ban, az eredmény egy 2–3. századi temetkezési hely 22 sírja volt (4. kép).¹⁷ Ezen kívül csak néhány, a településeken vagy azok közelében

12 PÁRDUCZ 1931, 92., 184 (térkép a lelőhelyekről). 57–66. számon említi, illetve írja le a lelőhelyeket.

13 PÁRDUCZ 1941; 1944; 1950

14 BANNER1937a; BÁLINT 1937; PÁRDUCZ 1937

15 Összesen 23 lelőhely fordul elő a közleményben (PÁRDUCZ 1937, 133–144.), közülük csak kettőről állítható bizonyosan, hogy településről származó szórványos kerámia leletek származnak a lelőhelyről: Mártély (PÁRDUCZ 1937, 138.) és Szőlő-halom (PÁRDUCZ 1937, 139–143.).

16 Bannernek a kezdetektől kitűnő kapcsolata volt fiatal munkatársaival: „Jó volt a szellem, összetartó a barátság” (BANNER 1990, 98.), így Párducz Mihállyal is, de különösebben nem pártolta a szarmatákat. Mindent elárul a Kopáncs, 15. dűlő, Zsoldos Ferenc tanyájával kapcsolatos megjegyzése: „csak szarmata emlékekkel zavart” fontos őskori lelőhelyként beszélt róla (BANNER 1990, 94.).

17 PÁRDUCZ 1948. A temetőnek mostanáig összesen 24 sírja ismeretes. Az első 1895-ben került elő, az utolsó pedig 1951-ben (VÖRÖS 2016, 116.).

feltárt temetkezés gyarapítja a hiteles szarmata lelőhelyek számát, közülük a Kopáncson lelt magányos férfi sír a legjelentősebb.¹⁸ Banner János visszaemlékezése szerint azonban Párducznak a Fehér-tónál sem volt igazán szerencséje: *„Éppen akkor kellett neki távoznia, amikor a kalcedonos temető¹⁹ első sírját sikerült megtalálnia. Így történt aztán, hogy az az ember, aki számtalan feltárt szarmata telepen nagy türelemmel és szép eredménnyel dolgozott, de temetőhöz eddig nem volt szerencséje, éppen akkor hagyta itt a munkát, amikor a gazdag temető előkerült.”*²⁰

Az ásatások finanszírozását évenkénti apanázs formájában a város vállalta magára, ennek fejében az anyag a helyi múzeumot gyarapította. A munkához az ideális körülményeket Banner professzor úr teremtette meg: *„...napidíjat, az 1929. év óta soha senki nem kapott (a zombori múzeumnak végzett ásatások kivételével) és Hódmezővásárhelyen, a személyemre utalt 300 P., jól megpótolva a sajátomból, fedezte mindenkinek a családi ellátását. Családi, ami azt jelenti, hogy az egész háztartással költöztem ki 1931 óta és az egész munkaközösség vendég volt az egész ásatás alatt.”* Hogy milyenek is voltak a Banner-iskola ásatási körülményei, a professzori ellátás, arról részletesen ír visszaemlékezéseiben Korek József a kökénydombi, 1941-es feltárás kapcsán: *„Hozták Bannerék magukkal a szakácsnőt, Julist, aki a szomszéd Vörös Károly lánya volt és akit 1929-ben vittek magukkal Szegedre házvezetőnőnek. ... A*

4. kép: Téglaszínű, kétfülű, korongolt edény a Fehér-tó parti temető 3. sírből (Farkas Antal földje, 1943, TJM ltsz.: 13/43.).

18 PÁRDUCZ 1941a; 1942

19 A kalcedonos kifejezés arra vonatkozik, hogy az első, még 1895-ben előkerült sírban összesen 20 db gömbölyű és hordó alakú kalcedongyöngy került elő.

20 A professzor visszaemlékezése szerint Párducznak Erdélybe kellett ekkor utaznia (BANNER 1990, 178.). Korek József, aki szintén ott volt az ásatáson, másképpen emlékezik: *„Miskával itt ástunk ki egy 23 sírből álló szarmata temetőt. Végre nem gödrök!”* (KOREK 2000, 478.). Korek a sírszámba beleértette a korábban (1895-ben) itt előkerült első sírt is.

*tanyában volt az ebéd is, a vacsora is az árnyékos gangon, csak a reggelit tálalták fel a főhadiszálláson. ... Már az ásatási előkészület is komolyan folyt. Be kellett szerezni 50 liter bort, amit mindig én adtam, mint szőlősgazda tanyai tanító fia.*²¹

Az Intézet egyedülálló munkamódszerének köszönhető, hogy a jó hangulatú terepi munkát követően, a nyaranta feltárt leleteket Szegedre szállították, ott azonnal restaurálták és be is leltározták, sőt fel is dolgozták, gyakorlatilag egyik évről a másikra. Ennek az egyedülálló teljesítménynek, intenzív munkának eredménye lett, hogy azokról az 1930 és 1944 közötti ásatásokról, ahol római kori emlékek kerültek elő, valamennyiről vannak ismereteink (3. kép). Párducz az ásatások dokumentációjának közlése és leleteinek leírása mellett elsősorban a kerámia anyagot vette alapos vizsgálat alá, ami kézenfekvő is volt, hiszen a kisebb-nagyobb felületeken feltáruló telepek erre voltak igazán alkalmasak. Vizsgálta a kerámiaanyag eredetét, kapcsolatait, időrendi helyzetét, mindezt főként tipológiai elemzés segítségével. Eredményei ma is nélkülözhetetlenek, de az újabb kutatások fényében bizonyos pontokon korrekcióra szorulnak. Az eredmények mellett nem szabad azonban elmenni amellett, hogy az eredeti ásatási dokumentációkat elsodorták az '50-es évek, és a leleteknek is eléggé viszontagságos sors jutott közvetlenül a háborút követően (5–6. kép).²²

5. kép: Gorzsa, Czukor-tanya, 6. számú, szarmata sír bontás közben (1953, TJM Fotótár ltsz.: 470.).

6. kép: Kézzel formált edények a IV. téglagyár területéről (1954, TJM Fotótár ltsz.: 74.).

21 KOREK 2000, 475.

22 A Régészeti Intézetben feldolgozott, maradék hódmezővásárhelyi leleteket 1944-ben visszaszállították a városba, a múzeumba. 1945-ben a múzeum teljes anyaga kétszer is kényszerköltöztetésnek lett kitéve, Korek 1947-ben szembesült az akkor még mindig áldatlan állapotokkal (KOREK 2000, 490–491.). Párducz Mihályt küldte le a kulturális kormányzat, aki ebben az időben már Budapesten, a Nemzeti Múzeumban dolgozott, hogy a gyűjtemény helyzetét és állapotát áttekintse. Csak 1948-ban költözhetett vissza eredeti helyére a múzeum, a mai Dr. Rapcsák András út 16. szám alá.

A szarmaták kutatásának ebbe az első, nagyon intenzív fejezetébe tartozik még Párducz háromkötetes corpora, amelynek utolsó kötete 1950-ben jelent meg és amelyben a régi, 1930 és 1944 közötti leleteken túl foglalkozik a hódmezővásárhelyi újabb lelőhelyekkel, melyeknek a száma azonban eléggé szerénynek mondható.²³

A következő összefoglalásig több mint három évtizedig kellett várni. A korszak kutatásának eredményeit ekkor Nagy Margit állította össze, aki a távolabbi környékre is figyelemmel megírta a korszak történetét és természetesen értékelte a korszak addig gyűjteménybe került leleteit és a korábbi szakirodalmat is a város történetét feldolgozó első kötetben, 1984-ben.²⁴ Feltétlenül meg kell még említeni Kulcsár Valéria megkerülhetetlen munkáját 1998-ból, aki a temetkezési szokások elemzése kapcsán gyűjtötte össze a város környékének régi és újabb temetőit.²⁵ A Csongrád megyei szarmata telepek lelőhelykatasztere 1991-ben készült el, ahol kizárólag azok a lelőhelyek szerepelnek, ahol régészeti objektum került elő, tehát a szórványos leleteket és a terepbejárási adatokat nem tartalmazza.²⁶

Hódmezővásárhely határának régészeti topográfiai munkálataiban a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszéke a mai napig vezető szerepet vállal. Az 1970-es és 2000-es évek közötti időszakban számos régészhallgató végzett terepbejárást Hódmezővásárhely határában. A terepbejárások eredményeiből szakdolgozatok születtek,²⁷ melyek nemcsak az 1984-ben megjelent várostörténeti monográfia elkészítéséhez, hanem a későbbi kutatásokhoz és a közhiteles lelőhely-nyilvántartás létrehozásához is fontos adatokat biztosítottak.

Elsősorban a fent említett topográfiai munkáknak köszönhető, hogy Hódmezővásárhely közigazgatási területéről jelenleg mintegy 750 régészeti lelőhelyet²⁸ ismerünk. Ezek közül 304 esetben a római kori szarmata népesség hagyatéka is megtalálható (9. kép). Ha ehhez hozzátesszük, hogy eddig mindössze 49 lelőhelyen zajlottak régészeti feltárások (10. kép), akkor képet kaphatunk régészeti örökségünk valódi volumenéről.

23 PÁRDUCZ 1941; 1944; 1950

24 NAGY 1984, 189–213.

25 KULCSÁR 1998, 125., 53–56. lelőhelyek.

26 VÖRÖS 1991. 85–87., 13–24. lelőhelyek.

27 Vályi Katalin: Hódmezővásárhely ÉK-i határának régészeti topográfiája. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1977. TJM RégAd: 76–90.; Galántha Márta: Hódmezővásárhely ÉNy-i részének régészeti topográfiája és településtörténete. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1977. TJM RégAd: 77–90.; Koós Judit: Hódmezővásárhely DNy-i részének régészeti topográfiája és településtörténete. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1979. TJM RégAd: 78–90.; Simon Katalin: Hódmezővásárhely D-i részének régészeti topográfiája. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1979. TJM RégAd: 79–90.; Dudás Andrea: Hódmezővásárhely D-i részének régészeti topográfiája. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1988. TJM RégAd: 80–90.; Gergely Anna: Hódmezővásárhely ÉK-i részének régészeti terepbejárása. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1979. TJM RégAd: 81–90.; Regenye Judit: Hódmezővásárhely K-i határának régészeti topográfiája. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1979. TJM RégAd: 82–90.; Pávai Éva: Hódmezővásárhely ÉK-i határának régészeti topográfiája. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 1989. TJM RégAd: 83–90.; Gulyás Gyöngyi: Székkutas ÉNy-i határrészének régészeti topográfiája és településtörténete. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2002. TJM RégAd: 166–2002. Korom Anita: Székkutas déli határrészének régészeti topográfiája és településtörténete. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2002. TJM RégAd: 165–2002. Sósuti Kornél: Székkutas északi és északkeleti határrészének régészeti topográfiája és településtörténeti vázlata. „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2004. TJM RégAd: 200–2003.; Benedek András: Hódmezővásárhely ÉNy-i határának régészeti topográfiája és településtörténeti vázlata „A” téma. Egyetemi szakdolgozat. Szeged 2009. TJM RégAd: 311–2009.

28 A múzeum teljes gyűjtőterületéről több mint 1000 régészeti lelőhelyet ismerünk.

7. kép: Hurkos végű ezüst nyakpereg Kishomok, Szőlőhalom lelőhelyről (Fári u. 30., 2017, TJM ltsz.: 2017. 33. 1.).

A múzeum régészeti gyűjteménye az 1990-es évek közepe óta jelentősen gyarapodott — két évtized alatt nagyjából a háromszorosára nőtt —, ezzel párhuzamosan a szarmata leletek is megszorodtak. A különböző építkezéseket megelőzően, vagy azokkal párhuzamosan végzett feltárásoknak köszönhetően sok római kori emlékekkel, leletegyüttessel gazdagodott a múzeum, mely 2006-ig az 1962-ben életre hívott megyei múzeumi szervezet részeként, azóta pedig önálló területi múzeumként a rendszeresen változó jogszabályi környezethez alkalmazkodva végzi a különböző régészeti feladatokat, gyarapítja gyűjteményét.²⁹

Az utóbbi évek nagy területű feltárásainak feldolgozása folyamatosan zajlik, ezek nagy része jelenleg közöletlen.

2006-ban a Móra Ferenc Múzeum végzett régészeti feltárást a Hódmezővásárhely, Kovács-csatorna lelőhelyen, mely során 16 szarmata településobjektumot tártak fel.³⁰

Kisebbségi volumenű próbafeltárásokra és megelőző feltárásokra került sor 2007-ben és 2008-ban a hódmezővásárhely-barattyosi kerékpárút nyomvonalán, ami közvetlenül a 45. számú főúttól nyugatra épült. A Hódmezővásárhely 137. számú lelőhelyen (Szentesi út melléke III.) 30 római kori szarmata objektum került elő. A Hódmezővásárhely 616. számú lelőhelyen (Kenyere-ér, Bereczki-tanya) 2008-ban egy szarmata település 28 objektumát, valamint két szarmata kori temetkezést tártak fel. Mindkét települést a Kr. u. 2. és 4. század közötti időszakban lakták.³¹ A lelőhelyen 2015 és 2018 között, 47. számú főút

29 A régészeti feltárások joga a humán közszolgáltatások jogába, azon belül a kulturális igazgatás tárgykörébe tartozik. A régészeti örökségvédelem, így a különböző típusú régészeti feltárások jogi normáit az elmúlt évtizedben gyakran változó ágazati, valamint feladat specifikus törvények és rendeletek szabályozzák. Az egyes régészeti feladatokat az örökségvédelem különböző intézményei csak és kizárólag a jogszabályokban foglalt felhatalmazás alapján végezhetik. A 2016-ig terjedő időszakig GYÖNGYÖSSY 2016 nyújt tájékoztatást.

30 TJM RégAd: 651–2016.

31 CSÁNYI 2011

Hódmezővásárhely elkerülő szakasz építése beruházáshoz kapcsolódóan a Móra Ferenc Múzeum végzett próbafeltárást majd megelőző feltárást, valamint a Budavári Kft. régészeti bontómunkát, melyek során több mint 300 római kori szarmata jelenséget tártak fel.³² A közel 50 000 m²-en végzett kutatások során a számos település objektum mellett három temetőrészlet is napvilágot látott.

2009-ben Hódmezővásárhely-Kingécen az M43 célkitermelőhely II. blokkja területén³³, valamint Hódmezővásárhely-Gorzsán az V. homokbányában³⁴ került sor jelentősebb területek feltárására, azonban a római kort mindkét esetben csak néhány objektum képviselte.

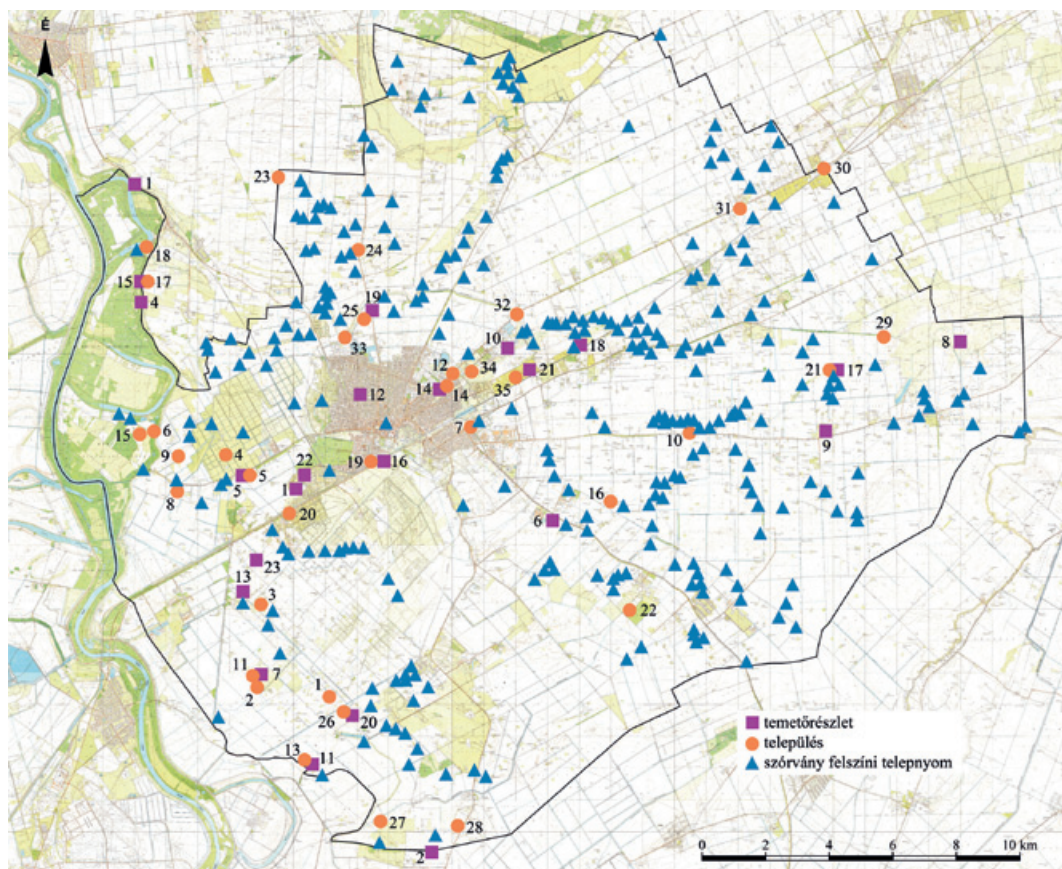

8. kép: Üveggyöngy karperec Kishomok, Szőlőhalom lelőhelyről (Fári u. 30., 2017, TJM ltsz.: 2017. 33. 15.).

32 TJM RégAd: 574–2015., 830–2018., 826–2018.

33 TJM RégAd: 336–2010., 394–2010.

34 TJM RégAd: 299–2009., 300–2009., 301–2009., 393–2010., 432–2011.

9. kép: Szarmata lelőhelyek Hódmezővásárhely közigazgatási területén.

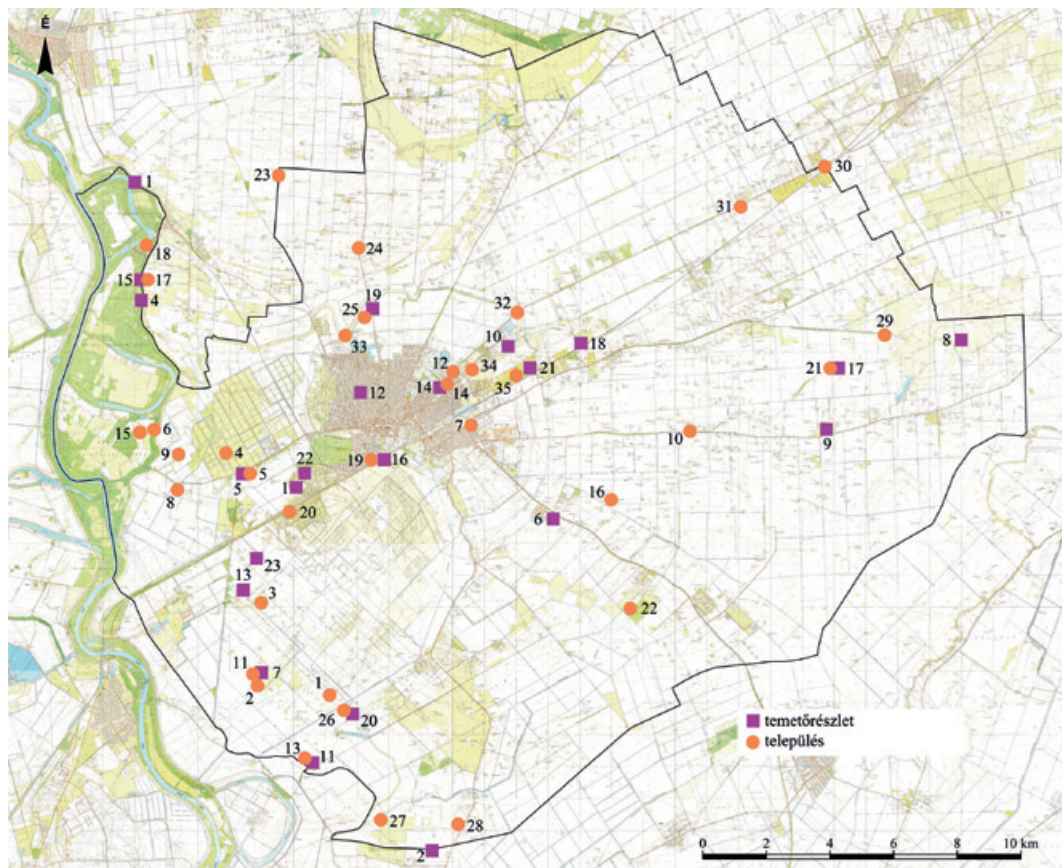
A 47-es számú főút 11,5 t-s burkolatmegerősítése és kerékpárút építése Hódmezővásárhely és Székkutas között beruházáshoz kapcsolódóan 2014-ben és 2015-ben a Hódmezővásárhely, Kutasi dűlő V. lelőhelyen a Móra Ferenc Múzeum végzett próbafeltárást³⁵ és megelőző feltárást³⁶. A feltárások eredményei alapján jelentősen kibővült területű régészeti lelőhelyen több korszak, közöttük a római kor emlékei kerültek elő. A római kori szarmaták hagyatékát a próbafeltárások során 3, a megelőző feltárás alkalmával 17 településobjektum képviselte.

A 47-es számú főút 11,5 t-s burkolatmegerősítése és kerékpárút építése Hódmezővásárhely és Székkutas között beruházáshoz kapcsolódóan 2015-ben a Tornyai János Múzeum által végzett régészeti megfigyelés során egy korábban ismeretlen lelőhely került elő. A kivitelezéssel párhuzamosan végzett régészeti bontómunka során két szarmata településobjektumot tártak fel.³⁷

35 TJM RégAd: 677–2017., 678–2017.

36 TJM RégAd: 742–2017.

37 TJM RégAd: 560–2015., 561–2015.

10. kép: Régészeti feltárások alapján ismert szarmata települések és temetők Hódmezővásárhely közigazgatási területén.

2014-ben a Tornyai János Múzeum kisebb felületű feltárást végzett a Hódmezővásárhely 0421/51 helyrajzi szám alatt álló csomorkányi templomrom közvetlen környezetének rehabilitációja beruházáshoz kapcsolódóan, mely során 3 szarmata gödör részletét tárták fel.³⁸

A 47. számú főút Hódmezővásárhely elkerülő szakasz építése beruházáshoz kapcsolódóan 2015 és 2018 között több helyszínen jelentős felületű régészeti feltárások zajlottak. Római kori szarmata emlékek kerültek elő a fent említett Hódmezővásárhely 616. lelőhelyen kívül a Hódmezővásárhely 116. (Nagy-Kenyere-hát) és a Hódmezővásárhely 113. (Kenyere déli partja) lelőhelyen is. A Nagy-Kenyere-hát lelőhelyen 2015-ben a Móra Ferenc Múzeum által végzett próbafeltárás során 56 szarmata településobjektumot tártak fel.³⁹ 2017-ben a Salisbury Régészeti Kft. folytatta a feltárást a lelőhelyen. A mintegy 27 500 m²-en végzett megelőző feltárás során közel 250 római kori szarmata jelenséget tártak fel. Többek között egy temetőrészlet 13 sírja is előkerült.⁴⁰ A Kenyere déli partja lelőhelyen a Móra

38 TJM RégAd: 532–2015.

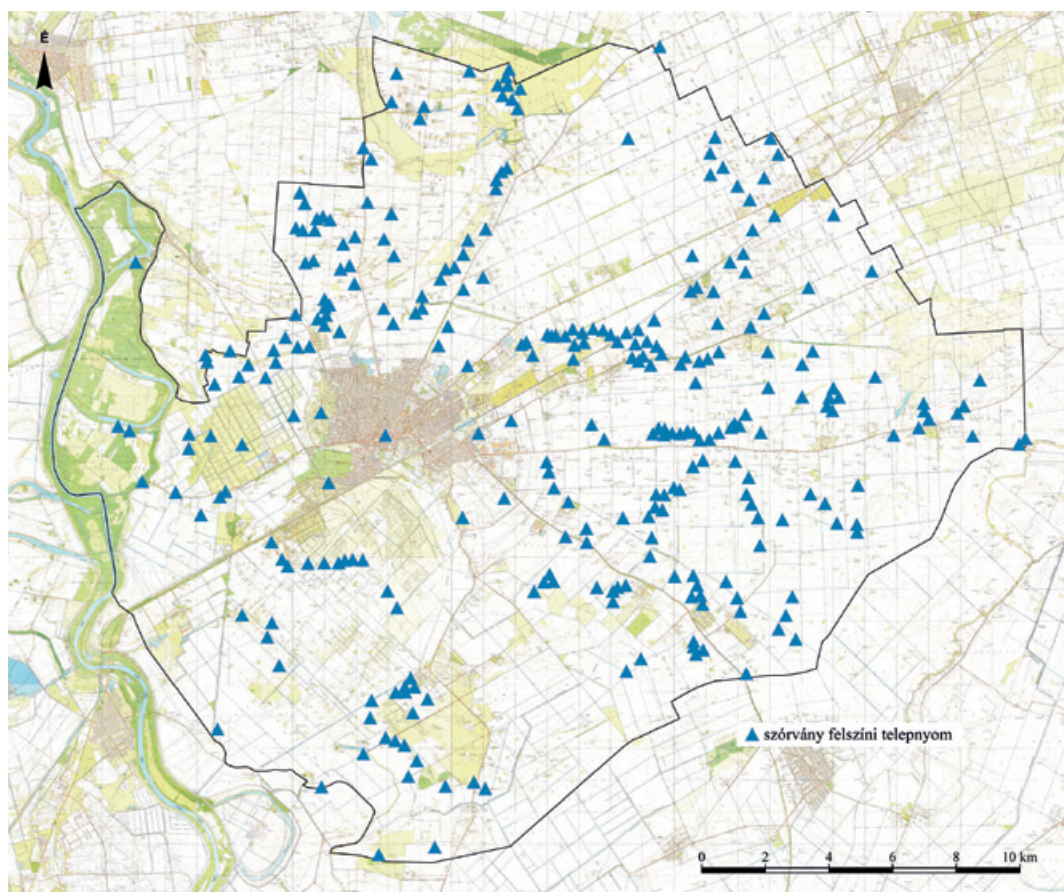
39 TJM RégAd: 718–2017.

40 TJM RégAd: 787–2018.

Ferenc Múzeum 2015-ben próbafeltárást⁴¹, 2017-ben teljes felületű megelőző feltárást,⁴² a Budavári Kft. 2017-ben régészeti bontómunkát⁴³ végzett. A feltárt mintegy 15 000 m²-en összesen 24, a római korhoz köthető jelenség került elő.

2017-ben Hódmezővásárhely-Kishomokon, a Fári utcában egy családi ház építését megelőzően végzett feltárás során egy bolygatatlan szarmata női temetkezés került elő (7–8. kép).⁴⁴

Az utóbbi évek legnagyobb felületű feltáráására került sor 2016 és 2018 között, a Hódmezővásárhely, Aranyági-halom régészeti lelőhelyen. A Hódmezővásárhely XIII. homokbánya területén 2016 novembere és 2017 augusztusa között 683 objektumot tártak fel, többek között 604 római kori szarmata temetkezést, melyek közül 147 esetben figyelték

11. kép: Felszíni telepnyomok alapján ismert szarmata lelőhelyek Hódmezővásárhely közigazgatási területén.

41 TJM RégAd: 574–2015.

42 TJM RégAd: 790–2018.

43 TJM RégAd: 816–2018.

44 TJM RégAd: 754–2017., 755–2017.

meg azok körülárkolását.⁴⁵ A több mint 20 hektáron feltárt római kori emlékek a Kr. u. 2. század közepe, valamint a Kr. u. 4. és 5. század fordulója közötti időszakra keltezhetőek. A feltárások a bányaterület bővítése során, valamint a Hódmezővásárhely, keleti elkerülőút építését megelőzően is folytatódtak (12. kép).

Mai tudásunk szerint a szarmaták a mostani város tágabb környékén az 1–2. század fordulóján telepedtek meg, és legalább három és fél évszázadon keresztül, a hunkor végéig, tehát az 5. század közepéig, sűrűn benépesítették a területet. Ma még nem világos, hogy az eddig felfedezett rengeteg településnyom az életmódjukból vagy a népesség nagy számából következik-e. Egy biztos, az eddigi tapasztalatok alapján azzal lehet a jövőben is számolni, hogy minden második lelőhely, ami terepbejáráson vagy ásatás során előkerül, ebbe a hosszú és gazdag időszakba tartozik majd. Az elmúlt közel száz esztendő feltárásai annak idején hatalmas munkát, de óriási lehetőséget is jelentettek a területen dolgozó szakembereknek, és ez nem lesz másként ezután sem. A korszak kivételesen gazdag régészeti emlékei még sokáig értelmes és tartalmas munkát jelentenek a következő régészgenerációk számára, akik bátran építhetnek az eddigi eredményekre.

12. kép: Szarmata temető feltárt részlete Hódmezővásárhely, Aranyági-halom lelőhelyen.

Fotó: Haraszti László.

45 TJM RégAd: 793–2018.

Adattár

Hódmezővásárhelyi szarmata települések adattára (10. kép)

Lelőhely sorszáma	Lelőhely neve	Feltárás éve	Irodalmi vagy adattári hivatkozás
1.	Gorzsa, Kökénydomb	1929, 1940	BANNER 1940, 182.
2.	Kopáncs, 15. dűlő, Zsoldos-tanya	1931	PÁRDUCZ 1931, 92–93.; VÖRÖS 1991, 86., 20. lelőhely
3.	Kopáncs, 10. dűlő, Szent János tanyája	1931 1942	PÁRDUCZ 1942a, 154–156., 1943. 164–171.; VÖRÖS 1991, 86., 18. lelőhely
4.	Solt Palé, T. Kiss Bálint és özv. Banga Péterné földje	1934	PÁRDUCZ 1935, 175–203.; VÖRÖS 1991, 86., 22. lelőhely
5.	Bodzáspart, Banga-tanya	1934, 1938	TJM RégAd: 77–90.
6.	Hunyadi-halom	1935	BANNER 1937, 69.; VÖRÖS 1991, 86., 17. lelőhely
7.	Újváros, Franciszti téglagyár	1936	PÁRDUCZ 1937a. 78–81. 1–2. kép; VÖRÖS 1991, 87., 24. lelőhely
8.	Szakálhát, Diószegi-tanya	1937	BANNER 1937, 61–62.; VÖRÖS 1991, 86–87., 23. lelőhely
9.	Solt Palé, Kása Szabó Imre tanyája	1935, 1937	PÁRDUCZ 1938, 90–123.; VÖRÖS 1991, 86., 21. lelőhely
10.	Erzsébet út	1939	BANNER 1990, 144.
11.	Kopáncs, 11. dűlő, Lelik István tanyája	1941	PÁRDUCZ 1942, 113–118.; VÖRÖS 1991, 86., 19. lelőhely
-	Fehér-tó (névváltozatok: Fehértó, Fehértópart)	1943	BANNER 1943, 195–201.; PÁRDUCZ 1952, 39–42.; VÖRÖS 1991, 85., 13. lelőhely
-	Fehér-tó, Kokovay föld	1951	NAGY 1984, 201. 37. jegyzet; VÖRÖS 1991, 85., 14. lelőhely
12.	Téglagyár	1955	MFM RégAd: 333–76.
13.	Gorzsa, Czukor-tanya	1959	VÖRÖS 1991, 85–86., 15. lelőhely
14.	Hársfa u. 17.	1971	TJM RégAd: 113–2000.
15.	Barci-rét	1971	MNM RégAd: XXII. 339/1971., MNM RégAd: VII. 80/1972., MNM RégAd: XXI. 179/1974.

16.	Hatrongyos-tanya, 2250. szám	1981	VÖRÖS 1991, 86., 16. lelőhely
17.	Mártély, Török rampa	1983	B. NAGY 1983, 63.
18.	Mártély, Üdülőtelep	1999	TJM RégAd: 134–2000.
19.	Hódmezővásárhely-Laktanya	2001	TJM RégAd: 174–2002.
20.	Kishomok, Mérai-porta	2002	TJM RégAd: 176–2002.
21.	Erzsébet-pusztá V.	2006	TJM RégAd: 226–2006.
22.	Kovács-csatorna	2006	TJM RégAd: 651–2016.
23.	Barattyosi-dűlő	2007	TJM RégAd: 237–2007.
24.	Szentesi út melléke III.	2008	CSÁNYI 2011
25.	Kenyere-ér, Bereczki-tanya	2008, 2015–2016	CSÁNYI 2011, TJM RégAd: 574–2015., 830–2018., 826–2018.
26.	Gorzsá, V. számú homokbánya	2009	TJM RégAd: 299–2009., 300–2009., 301–2009., 393–2010, 432–2011.
27.	Kingéc II.	2009	TJM RégAd: 336–2010., 394–2010.
28.	Batida III.	2009, 2010	TJM RégAd: 342–2010
29.	Csomorkány II.	2014	TJM RégAd: 532–2015.
30.	Székkutas-Földvár	2014, 2015	TJM RégAd: 210–2014., 541–2015., 547–2015., 548–2015., 557–2015., 558–2015.
31.	Kutasi-dűlő V.	2014, 2015	TJM RégAd: 677–2017., 678–2017., 742–2017.
32.	Arany-temető-dűlő, Égetős-tanya	2015	TJM RégAd: 560–2015., 561–2015.
33.	Kenyere déli parja	2015, 2017	TJM RégAd: 574–2015., 790–2018., 816–2018.
34.	Susáni legelő	2018	TJM RégAd: 835–2018.
35.	Aranyági-halom	2016–2018	TJM RégAd: 793–2018.

Hódmezővásárhelyi szarmata temetők, sírok adattára (10. kép)

Lelőhely sorszáma	Lelőhely neve	Feltárás éve	Irodalmi vagy adattári hivatkozás
1.	Mártély, Csanyi-part	1899, 1903	PÁRDUCZ 1937, 134.; PÁRDUCZ 1950, 40.
2.	Kishomok, Tetővár, Szabó S. tanya	1928	PÁRDUCZ 1931, 93–94., 67. lelőhely, KULCSÁR 1998, 125., 55. lelőhely
3.	Pernye-halom	1932	BANNER 1990, 99.
4.	Mártély, Maczelka-tanya	1933	BÁLINT 1934, 183–188.
5.	Bodzáspart, Banga-tanya	1934, 1938	TJM RégAd: 77–90.
6.	Gorzsza, Mózes Mihály földje	1936	PÁRDUCZ 1944, 17.; KULCSÁR 1998, 125., 54. lelőhely
7.	Kopáncs, 11. dűlő, Lelik István tanyája	1941	PÁRDUCZ 1942, 119–120.; NAGY 1984, 204., 11. ábra; VÖRÖS 2001.
-	Fehér-tó (névváltozatok: Fehértó, Fehértópart)	1943	PÁRDUCZ 1948.; PÁRDUCZ 1952, 42–45.; KULCSÁR 1998, 125. 52. lelőhely; VÖRÖS 2016, 116–117.
8.	Pusztá	1943	KOREK 1943, 207.; KULCSÁR 1998, 125., 56. lelőhely
9.	Erzsébet, Újközség	1951	NAGY 1984, 209–213., 12–13. ábra
10.	IV. számú téglagyár	1953	NAGY 1984, 193., 15. jegyzet.
11.	Gorzsza, Czukor-tanya	1953, 1955–1957	TJM RégAd:34–90., 47–90.; GAZDAPUSZTAI 1958
12.	Simon utca	1963	MNM RégAd: XI. 274/1963.
13.	Kopáncs, Técsy-tanya	1965	TJM RégAd: 66–90.
14.	Serháztér, Vásárhelyi Állami Gazdaság Központja	1980	TJM RégAd: 93–2000.
15.	Mártély, Török rampa	1983	B. NAGY 1983, 63.
16.	Hódmezővásárhely-Laktanya	2001	TJM RégAd: 174–2002.
17.	Erzsébet-pusztá V.	2006	TJM RégAd: 226–2006.
18.	Kútvolgy (VIII. homokbánya)	2007	TJM RégAd: 240–2007.
19.	Kenyere-ér, Bereczki-tanya	2008, 2015–2016	CSÁNYI 2011, TJM RégAd: 574–2015., 830–2018., 826–2018.
20.	Gorzsza, V. számú homokbánya	2009	TJM RégAd: 301–2009., 432–2011.
21.	Aranyági-halom	2016–2018	TJM RégAd: 793–2018.
22.	Kishomok, Szőlőhalom	2017	TJM RégAd: 754–2017., 755–2017.
23.	Gorzsza, Gál-tanya	é.n.	PÁRDUCZ 1950, 31., 32. lelőhely; KULCSÁR 1998, 125., 53. lelőhely

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- BÁLINT 1934 Bálint Alajos: *Jazig sírok Mártélyon.* — *Jazig-Gräber in Mártély.* Dolg 9–10 (1934) 183–188.
- BÁLINT 1937 Bálint Alajos: *A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteménye. VI–XI. rész.* Dolg 13 (1937) 181–194.
- BANNER 1937 Banner János: *A hódmezővásárhelyi múzeum ásatásai 1935-ben.* — *Die Ausgrabungen des Museums von Hódmezővásárhely im Jahre 1935.* Dolg 13 (1937) 50–77.
- BANNER 1937a Banner János: *A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteménye. I. rész.* Dolg 13 (1937) 105–120.
- BANNER 1943 Banner János: *Településtörténeti kutatások a hódmezővásárhelyi Fehértó parton.* — *Siedlungsgeschichtliche Forschungen am Ufer des Fehértó bei Hódmezővásárhely.* Dolg 19 (1943) 195–201.
- BANNER 1940 Banner János: *Újabb ásatás a hódmezővásárhelyi Kökénydombon.* — *Eine neuere Ausgrabung in Hódmezővásárhely-Kökénydomb.* Dolg 15 (1940) 181–182.
- BANNER 1990 Banner János: *Békés – Jászberény – Szeged (Banner János emlékiratai 1945-ig).* Sajtó alá rendezte Jankovich B. Dénes Forráskiadványok a Békés megyei levéltárból 15. Szerk.: Erdmann Gyula. Gyula 1990.
- B. NAGY 1984 B. Nagy Katalin: *Mártély, Török rampa.* in: RégFüz Ser. I. No. 1. 37(1984) 63.
- CSÁNYI 2011 Csányi Viktor: *Császárkori település és temető-, valamint Árpád-kori településrészlet a Hódmezővásárhely és Barattyos közötti kerékpárút területén.* Hombár. Múzeumi Műhely 6. Hódmezővásárhely 2011, 49–90.
- DÖMÖTÖR 2004 Dömötör János: *A Tornyai János Múzeum 100 éve.* Múzeumi Műhely 3. Hódmezővásárhely 2004.
- GAZDAPUSZTAI 1958 Gazdapusztai Gyula: *Jelentés a Hódmezővásárhely-Gorzsa, Czukor-majornál végzett ásatásról.* in: RégFüz I/9 (1958), 13–14.
- GYÖNGYÖSSY 2016 Gyöngyössy Márton: *A kincstalálástól az ásatásig. A régészeti feltárási jog története és hatályos szabályozása Magyarországon.* Budapest, 2016.
- KOREK 1943 Korek József: *Szarmatakori leletek Dombegyházáról és Hódmezővásárhely – Pusztáról.* — *Funde aus der Sarmatenzeit in Dombegyháza und in Hódmezővásárhely – Pusztá.* Dolg 19 (1943) 205–208.
- KOREK 2000 Korek József: *Életem s korom. Irodalmi hivatkozásokkal és jegyzetekkel ellátta: Anders Alexandra és Köhegyi Mihály.* — *Mein Leben und meine Zeit. Mit den Bemerkungen und literarische Angaben von Alexandra Anders und Mihály Köhegyi.* MFMÉ – StudArch 6 (2000) 469–497.

- KOVÁCS 1984 Kovács István: *Banner János régészeti feltárásai a városban*. In: *Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a forradalomig*. I. Főszerk.: Nagy István. Hódmezővásárhely 1984, 31–33.
- KULCSÁR 1998 Kulcsár Valéria: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. — *The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian Basin*. Aszód, Múzeumi Füzetek 49 (1998)
- MASEK 2018 Masek Zsófia: *A gepida kor Hódmezővásárhely térségében I. A gepida kori településhálózat és a hódmezővásárhely-kotacparti 1934. évi feltárás kerámiaanyaga*. — *Die Gepidenzeit in der Gemarkung von Hódmezővásárhely. Das gepidenzeitliche Siedlungssystem und das Keramikmaterial der Ausgrabung 1934 in Hódmezővásárhely – Kotacpart (Kom. Csongrád, Ungarn)*. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Főszerk.: Korom Anita. Budapest 2018, 419–445.
- NAGY 1984 Nagy Margit: *Az i. e. I. – i. sz. VI. század*. In: *Hódmezővásárhely története a legrégibb időktől a forradalomig*. I. Főszerk.: Nagy István. Hódmezővásárhely 1984, 189–228.
- PÁRDUCZ 1931 Párducz Mihály: *A Nagy Magyar Alföld római kori leletei*. — *Römerzeitliche Funde des Grossen Ungarischen Alföld*. *Dolg* 7 (1931) 74–186.
- PÁRDUCZ 1935 Párducz Mihály: *Adatok az Alföld római kori kerámiájához*. — *Angaben zur Keramik des Alföld aus der Römerzeit*. *Dolg* 11 (1935) 175–203.
- PÁRDUCZ 1937 Párducz Mihály: *A hódmezővásárhelyi ref. gimnázium régiséggyűjteménye. II–V. rész*. *Dolg* 13 (1937) 133–177.
- PÁRDUCZ 1937a Párducz Mihály: *Újabb jazig leletek Hódmezővásárhely határában*. — *Neuere Jazygenfunde bei Hódmezővásárhely*. *Dolg* 13 (1937) 78–88.
- PÁRDUCZ 1938 Párducz Mihály: *Római kori lelőhely Hódmezővásárhelyen a Solt-Paléban*. — *Römerzeitlicher Fundort in Solt-Palé bei Hódmezővásárhely*. *Dolg* 14 (1938) 90–123.
- PÁRDUCZ 1941 Párducz Mihály: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I*. — *Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, I*. *ArchHung* 25 (1941)
- PÁRDUCZ 1941a Párducz Mihály: *Őskori és szarmata kori telep Hódmezővásárhely-Kopáncson*. — *Eine urzeitliche und sarmatenzeitliche Siedlung in Hódmezővásárhely-Kopáncs*. *Dolg* 17 (1941) 176–179.
- PÁRDUCZ 1942 Párducz Mihály: *Őskori és szarmata kori telep Hódmezővásárhely határában*. — *Siedlung der Urzeit und der Sarmatenzeit in der Umgebung von Hódmezővásárhely*. *Dolg* 18 (1942) 113–122.
- PÁRDUCZ 1942a Párducz Mihály: *Szarmata kori telep és Árpád-kori temető Hódmezővásárhely-Kopáncson*. — *Siedlung der Sarmatenzeit und Gräberfeld der Árpádenzeit zu Hódmezővásárhely-Kopáncs*. *Dolg* 18 (1942) 154–156.

- PÁRDUCZ 1943 Párducz Mihály: *Szarmatakori telep Hódmezővásárhely-Kopáncson. — Eine Siedlung der Sarmatenzeit zu Hódmezővásárhely-Kopáncs*. Dolg 19 (1943) 164–171.
- PÁRDUCZ 1944 Párducz Mihály: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. II*. ArchHung 28 (1944)
- PÁRDUCZ 1948 Párducz Mihály: *Szarmata temető Hódmezővásárhely-Fehértón. — Nécropole sarmate a Hódmezővásárhely-Fehértó*. ArchÉrt 7–9 (1946–48) 1948, 283–290.
- PÁRDUCZ 1950 Párducz Mihály: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. — Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III*. ArchHung 30 (1950)
- PÁRDUCZ 1952 Párducz Mihály: *Adatok a magyarországi szarmaták társadalomtörténetéhez. — Istorii obsestva sarmatskih plemen v Vengrii*. ArchÉrt 79 (1952) 39–47.
- PINTÉR-NAGY 2017 Pintér-Nagy Katalin: *Egy „római provinciális régész” a Dél-Alföldön. Buday Árpád, a szegedi Régészeti Intézet Alapítója*. Szeged Vároستörténeti és kulturális magazin. 29. évfolyam, 11. szám, 2017. november, 20–25.
- TÓTH 2016 Tóth Katalin: *A régészeti gyűjtemény. In: 110 év 110 műtárgy a Tornyai János Múzeum gyűjteményéből*. Múzeumi Műhely 10. Hódmezővásárhely 2016, 14–23.
- VÖRÖS 1991 Vörös Gabriella: *Települések Csongrád megyében az 1–5. században (lelőhelykataszter). — Siedlungen aus dem 1–5. Jahrhundert im Komitat Csongrád (Fundortkataszter)*, MFMÉ 1984/85–2. (1991) 83–96.
- VÖRÖS 2001 Vörös Gabriella: *Övek a szarmata férfiak sírjaiban. (A hódmezővásárhely-kopáncsi sír leleteinek újraértelmezése.) — Gürtel in der sarmatischen Männergräbern. (Die neue Deutung der Grabfunde von Hódmezővásárhely-Kopáncs.)* MFMÉ – StudArch 7 (2001) 319–332.
- VÖRÖS 2016 Vörös Gabriella: *1943. In: 110 év 110 műtárgy a Tornyai János Múzeum gyűjteményéből*. Múzeumi Műhely 10. Hódmezővásárhely 2016, 116–117.

Rövidítésjegyzék

ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum évkönyve (Szeged)
MFMÉ – StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica (Szeged)
MFM RégAd	Móra Ferenc Múzeum, Régészeti Adattár (Szeged)
MNM RégAd	Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Adattár (Budapest)
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
TJM RégAd	Tornyai János Múzeum, Régészeti Adattár (Hódmezővásárhely)

Kovács Enikő
Amit már nem rejt a föld...
egy 11. századi hódmezővásárhelyi éremlelet

Sokszor úgy tűnik, a régészet örök „átka”, hogy az igazán értékes leletek vagy kincsek véletlenszerűen, gyakran a legváratlanabb helyekről kerülnek elő. Hol homokbányászás közben látnak napvilágot, hol disznók túrják ki. Maig szájról szájra terjed, nem csak a numizmatikusok körében a szintén Hódmezővásárhely határában előkerült szikáncsi aranylelet története, amit pulykái legeltetése közben talált Józó Erzsébet 1963 októberében. A hat és fél kiló súlyú római aranypénz összegyűjtésekor a kikerkező szakemberek még a környéken kapirgáló pulykákat is átvizsgálták fémkereső műszerrel. Arról már kevesebben tudnak, hogy három évtizeddel korábban, 1933-ban azonban a szerencse a régészeknek kedvezett a hódmezővásárhelyi határban. Az Aranyág nevű határrészen, a katolikus plébánia földjén, a Szegedi Tudományegyetem (akkor még Ferenc József Tudományegyetem) ásatásának előkészítése közben másfél ezer ezüstpénz került elő az államalapítás korából, melyet egy cserépedénybe rejtettek (1. kép). Az eset körülményeit a későbbi egyetemi adjunktus, szegedi múzeumigazgató, az akkor egyetemi tanársegédként dolgozó Bálint Alajos beszámolójából ismerjük:

„Az 1933. évi ásatások előkészítése alkalmával a róm. kath. plébánia földjén, régi vízállásos terület szélén, nagyobb éremlelet került felszínre. Az érmek eredetileg sötétszürke színű edénybe kerülhettek a föld alá, de az edénynek már csak töredéke volt meg, ami azt bizonyítja, hogy valamilyen okból már bolygatva volt.”¹

A szerencsés körülményeknek köszönhetően az egész lelet a hódmezővásárhelyi múzeumba jutott, és rekord gyorsasággal, egy éven belül feldolgozásra került. A Dolgozatok 1933–1934. évi számában Bálint Alajos már példás részletességű közlést adott közre a lelet összetételéről. Tanulmányának köszönhetően a lelet a tudományos köztudatba is bevonult, és azóta sem készült a korszakról szóló átfogó értekezés, amelyben ne szerepelt volna legalább említés szintjén a hódmezővásárhelyi éremkincs.

A leletben található 1542 darab ezüstdénár öt különböző király uralkodási idejéből való, és lefedi a magyar pénzverés első hetven évét. Egy független állam alapvető ismérvei közé tartozik az önálló pénzkibocsátás, mind reprezentációs, mind pedig gazdasági okok miatt. Így volt ez a Magyar Királyságban is, ahol még Szent István (1000–1038) uralkodása alatt megindult az ezüstdénárok kibocsátása. Az érméket mai tudomásunk szerint egy esztergomi, esetleg székesfehérvári, központi verdében készíthették nagy számban, és onnan jutottak el az ország különböző pontjaiba. A korszak leletanyagában így gyakran találkozni velük. A hódmezővásárhelyi-aranyági lelet legkorábbi érméi is ezek közé tartoznak, összesen 25 darab készült Szent István uralkodása idején (2. kép).² A pontosság kedvéért meg kell jegyezni, hogy Szent Istvánnak ismert egy ezeknél korábbinak gondolt érméje is, közis-

1 BÁLINT 1934, 272.

2 HUSZÁR 1979, 1. típus

1. kép: A hódmezővásárhelyi éremleletet a Tornyai János Múzeum őrzi (TJM ltsz.: 2481–2684/33), és egy része megtekinthető a látványraktárban.

mert nevén a *Lancea Regis*.³ Súlya és művészi minősége kimagaslik a 11. század folyamán később készült pénzermék közül. Kiváló minősége ellenére mégsem valószínű, hogy a valós kereskedelmi forgalom részévé vált volna, mivel a régészeti leletanyagból csaknem teljesen hiányzik: szinte az összes példánya egy kincsleletből, a nagyharsányiból származik.⁴ Nem meglepő tehát, hogy a hódmezővásárhelyi kincsben sem találunk ebből a típusú veretből.

Szent István halálát válságos évtized követte, amit lázadások és trónharcok határoztak meg. Ebből az időszakból mind Orseolo Péternek (1038–1040, 1044–1046), mind pedig Aba Sámuelnek (1041–1044) maradtak fenn saját pénzei. A két rivális király denárjai szinte teljesen megegyeznek, csak az előlapi köriratukban szereplő név — „PETRVS”, illetve „SAMUHEL” — különbözteti meg őket egymástól. Ezekből az érmékből a hódmezővásárhelyi kincs majd 60 darabot tartalmaz: 58-at Orseolo Péter (3. kép),⁵ és 1-et Aba Sámuel⁶ uralkodásának idejéből (4. kép). A Szent István halálát követő években az általa lefektetett alapokon folyt tovább a pénzverés, az őt követő királyok pénzei mind az államalapító király pénzeinek mintáját követték.

3 HUSZÁR 1979, 2. típus. A *Lancea Regis* királyi lándzsát jelent, az érmetípus az előlapi körirata alapján kapta elnevezését.

4 GEDAI 1986, 2015; KOVÁCS 1995

5 HUSZÁR 1979, 6. típus

6 HUSZÁR 1979, 7. típus

2. kép: Szent István bajor dénárook mintájára vert pénzei elterjedt fizetőeszköznek számítottak Közép-Európa keleti felén. Erre utal, hogy számos morva, lengyel, és skandináv lelőhelyről előkerült példánya ismert (SEJBAL 2003; JONSSON 2003; HUSZÁR 1967) (TJM ltsz.: 2485/33).

3. kép: Orseolo Péter denárja (TJM ltsz.: 2500/33).

4. kép: Aba Sámuel denárja (TJM ltsz.: 2506/33).

5. kép: I. András korai pénzei még közvetlen elődeinél is közelebb állnak Szent István pénzeihez. Míg Orseolo Péter és Aba Sámuel dénárjainak hátlapján „PANNONIA” felirat olvasható, addig I. András visszatért a korábban szereplő „REGIA CIVITAS” (királyi város) felirathoz. Ennek háttérében egyes kutatók eszmei-politikai hátteret, mások a verde helyének változását vélik látni (KOVÁCS 1997, 232–247.) (TJM ltsz.: 2515/33).

A lelet túlnyomó többségét a belháború végén trónra került I. András (1046–1060) dénárjai teszik ki. Már a korábbi, egyértelműen Szent István ezüstpénzének mintájára készült vereteiből is kimagaslóan sok, 326 darab található benne (5. kép).⁷ Második, megújított éremképű dénárjai már 1072 darabbal képviseltetik magukat, és ezzel a hódmezővásárhelyi lelet kétharmadát teszik ki (6. kép).⁸ Megjelenésük vezette be Magyarországon a később hosszú távon alkalmazott rendszeres pénzűjítást. Az új fizetőeszköz bevezetésekor kivetett *lucrum camerae* (kamara haszna) „könnyű” jövedelmet jelentett a szűkös királyi kincstárnak, így I. András utódai körében bevett szokássá vált, és az idő múlásával egyre gyakrabban fordultak ehhez a módszerhez. Fiának, Salamonnak (1063–1074) már öt eltérő típusú dénára ismert, melyek közül kettő a hódmezővásárhelyi leletben is megtalálható 1 (7. kép)⁹, illetve 59 (8. kép)¹⁰ példányban. A mintegy 70 évet felölelő hódmezővásárhelyi aranyági éremkincs ezzel a 60 éremmel záródik.

A felsorolásból mindössze egy uralkodó maradt ki. I. Béla (1060–1063) bocsátott ki saját pénzt királyként, de bátyja, I. András uralkodása alatt még herceggként is. A Hódmezővásárhelyi kincsből azonban mindkettő hiányzik annak ellenére, hogy a leletegyüttest csak később, Salamon uralkodása alatt rejthették el.

Az „elrejtés” és „kincs” kifejezésre még azok is felkapják a fejüket, akiket a numizmatika nem foglalkoztat különösképpen. A szemek előtt a filmekből jól ismert ládika jelenik meg, tele a reflektorok által megvilágított, csillogó érmekkel, és a földöntúli gazdagság ígéretével. A valóság azonban ennél jóval árnyaltabb. Az éremkincsek a lehető legváltozatosabb

⁷ HUSZÁR 1979, 8. típus

⁸ HUSZÁR 1979, 9. típus

⁹ HUSZÁR 1979, 14.

¹⁰ HUSZÁR 1979, 17.

6. kép: I. András kései pénzét „sugaras denár” néven is ismerik az előlap közepén látható nap-ábrázolás után (TJM ltsz.: 2636/33).

7. kép: Magyar pénzen Salamon korában jelent meg először királyábrázolás. A sematikus, koronás alak ezt követően a veretek vissza-visszatérő elemmé vált, évszázadokig alig volt király, akinek ne lett volna legalább egy portrés pénze (TJM ltsz.: 2638/33).

8. kép: Salamon denárja (TJM ltsz.: 2671/33).

értékben kerülnek elrejtésre egészen napjainkig. Valóban vannak köztük olyanok, melyek jelentős értéket képviseltek egykor, és képviselnek ma is. Ezek többnyire vegyes kincsleletek, azaz nem csak pénzek, hanem egyéb értéktárgyak, gyakran ékszerek, illetve veretlen nemesfém tömb is található bennük. Az egyik leglátványosabb példa erre a kassai aranykincs, ami 2 920 darab aranyérmét és egy több mint 2 méter hosszú aranyláncot tartalmazott (9. kép). Ez összesen 11,5 kg aranyat jelent.¹¹ A kincsleletek többsége azonban ennél jóval kisebb vagyont képvisel, és látnunk kell a skála másik végét is, azokat az elrejtett javakat, melyek mind összetételük, mind értékük alapján csupán a mindennapi megtakarításból gyűlhetek össze. Kifejezetten modern példa erre egy parasztház padlásán talált konzervdoboz, benne 114 pengő (alumínium 1, illetve 2 pengőkből) a második világháború éveiből. Ehhez hasonló értéket képviselt a máig ismert legfiatalabb, 1986-ban záródó, 10, 20 és 50 filléresekből álló éremleret is, ahol még a veretek tárolására szolgáló befőttesüveg maradványai is megtalálhatóak voltak az erdőben.¹²

9. kép: A kassai kincsről 1935-ben, a szepesi kamara bontására ítélt épületében találtak rá befalazva. Ma a Kelet-szlovákiai Múzeumban őrzik.

¹¹ TÓTH-BUDAJ 2011

¹² A két példa Vida István (Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára) szíves szóbeli közlése alapján ismert.

A középkori, török kori, kora újkori éremleletek korabeli értékének meghatározásakor a legfőbb támpontot a vétel- és bérleti szerződések, adó- és vámjegyzékek adják: a bennük szereplő árakkal összevetve körvonalazható egykori vásárlóértékük. Ennek a jól csengő módszernek is megvannak azonban a maga korlátai. A fent említett szerződések és jegyzékek Magyarországon a hódmezővásárhelyi lelet elrejtésének idejéből nem ismeretek, ilyenek csak a 12. század utolsó éveitől kezdve maradtak fenn.¹³ A korabeli éremleletekkel összevetve kísérelhetjük meg a hódmezővásárhelyi-aranyági éremlelet relatív értékét megbecsülni. Az eddig ismert, közel negyven 11. századi kincs túlnyomó többsége kicsi, legfeljebb háromszáz érmét tartalmaz. Ezek felében pedig még száz érme sem található. Jóval nagyobb ezeknél a Jászberény-Borsóhalmán (1. táblázat 12.) talált lelet több mint hatszáz I. Béla kori érmével. A hódmezővásárhelyihez hasonló méretű, ezeröttszáz fölötti érmeszámú a korszakból mindössze három ismert rajta kívül: a felvidéki (1. táblázat 23.) és a nagytapolcsány-alsóhelbényi (1. táblázat 21.) kincslelet darabszáma kicsivel meghaladta az 1600-at illetve az 1800-at, a nagytéényi leletről (1. táblázat 8.) pedig feltételezhető, hogy kétezer körüli érme lehetett benne. A hódmezővásárhelyi tehát a korszakban elrejtett kincsek sorában igen előkelő helyen áll.

Egy érdeklődő szemnek azonban a vásárlóértéknél jóval többet tud mesélni egy éremlelet. A Magyar Királyság első kétszáz évét tekintve a fennmaradt pénzermék jelentik szinte az egyetlen forrásanyagot, így azok képezik a kiindulási pontot mind a gazdaságtörténeti, mind a pénzverési technológiát érintő kutatások terén.

A korszak pénzforgalmára, és az egyes éremtípusok időrendjére a kincsleletek elterjedése és összetétele alapján lehet következtetni. A hódmezővásárhelyi kincs esetében a legszembetűnőbb tulajdonság az érmék által lefedett hetven év és öt különböző kibocsátó. Ez a jelenség két módon is magyarázható. Egyrészt gondolhatunk arra, hogy a kincs generációkon keresztül összegyűjtött családi vagyon volt, ami Salamon uralkodása alatt valamilyen okból megszakadt. Másrészt, ha nem hosszas gyűjtés eredménye volt, akkor a 11. század első évtizedeinek veretei a század második felében még mindig aktív szerepet játszhattak a pénzforgalomban. Ez utóbbit látszik alátámasztani az is, hogy a többi, a 11. század végén záródó kincsleletben is előfordul több-kevesebb, a század elejéről való denár (Felvidék: 1. táblázat 23.; Nagytapolcsány-Alsóhelbény: 1. táblázat 21.; Nyitraudány: 1. táblázat, 14.; Baja: 1. táblázat 22.).

A pénzforgalom vizsgálata mellett az egyes leletekben nagy számban előkerülő érmék lehetőséget nyújtanak a készítésükkel kapcsolatos mélyebb ismeretek megszerzéséhez is. Az olyan leletekben, mint a hódmezővásárhelyi, ahol egy típusból több száz is fellelhető, jól megfigyelhető a verdei munkálatok pontossága, vagy éppen annak hiánya. A pénzek készítésekor ugyanis az érmkép rajzolatát nem érmeként alakították ki külön-külön, hanem keményebb ötvözetből készítettek egy verőszerszámot — úgynevezett verőtövet —, amire a kép negatív változata került, és ezekkel préselték a kívánt mintázatot a vékony fémlemez-kébe, amiből így pénz lett.

13 HÓMAN 1916, 474–543.

Lelőhely	I. István	Orscolo Péter	Aba Sámuel	I. András	Béla herceg	I. Béla	Salamon	Géza herceg	I. Géza	I. László	Összesen
1. Nagyharsány	44										75?
2. Szabadka	+	+									+
3. Lámkerék		1									1+
4. Baksa	+		+								275+
5. Visonta	13	3	2								18?
6. Vác	+	2+	+	+							200?
7. Bögöt	7	4	1	20							32?
8. Budapest XXII. ker. (Nagytétény)	48		40	72							2000?
9. Felsőfalu	+		+	+							200+
10. Jászberény	27	3	2	8							40+
11. Alsólendva					129						129?
12. Jászberény-Borsóhalma					596	72					668
13. Kiskunhalas					1	8					9?
14. Nyitraudány	3		1	19	1		221				245?
15. Ismeretlen lh. (Moson)					163		6				169?
16. Apaty							82				82?
17. Kiskunlacháza							1				1
18. Ismeretlen lh. (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.)							1				1+
19. Ismeretlen lh. (Dunántúl)							218				218?
20. Ismeretlen lh. (Nyitra k.)						2	+	3			5+
21. Nagytapolcslány-Alsóhelbény	2				18	1	191	1569	31		1857+
22. Ismeretlen lh. (Baja k.)	30	2	4	6		1	2	3		234	298+
23. Ismeretlen lh. (Felvidék)		1			3		12	334	148	927	1632+

Lelőhely	I. Isrván	Orscolo Péter	Aba Sámuel	I. András	Béla herceg	I. Béla	Salamon	Géza herceg	I. Géza	I. László	Összesen
24. Dab (Dömsöd)					10	5	35			1	51
25. Székesfehérvár							1			33	34?
26. Gecse								2		29	31+
27. Kisasszonyfa										5	200?
28. Nagyvárád (Biharszentandrás)										171	172.?
29. Somogyvár										185	185?
30. Magyarfráta										120	120
31. Hort										110	110?
32. Siófok										105	105+
33. Gölle										104	105
34. Ismeretlen lh. (Szerém m.)										84	86?
35. Torda										48	48
36. Badacsony- tomaj										40	40
37. Komárom- szentpéter										6	6

1. táblázat: 11. századi kincsleletek a Kárpát-medencében záródásuk sorrendjében.
HUNKA 2013, KOVÁCS 2006, KOVÁCS 1997 és SALZER 1996 alapján.

A köriratok negatív kialakítása azonban sokszor komolyan feladta a leckét a verde vésnökeinek. Bár a kor európai viszonyaihoz képest a magyar pénzek ekkor kifejezetten pontosak, számos helyen tetten érhető elírás, tükrözés (10. kép).

A verdei hibák mellett a nagy számban ismertté váló érmék lehetőséget nyújtanak a verdei jelzések jobb megismerésére. I. András második típusú denárjaitól kezdve az éremképeket apró pontokból, félholdakból, ékekből és egyéb formákból komponált jegyek egészítik ki, ezeket *szigláknak* nevezzük (11. kép). Sokszínűségüket jól mutatja, hogy egyes éremtípusoknak akár több száz sziglaváltozata is ismert. Pontosan változatosságuk, és az írott források kiegészítő magyarázata nélkül, a sziglarendszer ma még az Árpád-kor pénztörténetének nagy kérdése. A megoldáshoz a jegyek minél több változatának megismerésével lehet közelebb jutni, és ebben nyújtanak segítséget az éremleletek. A hódmezővásárhelyi lelet ebből a szempontból egyenesen kincsesbányának tekinthető: I. András kései veretei

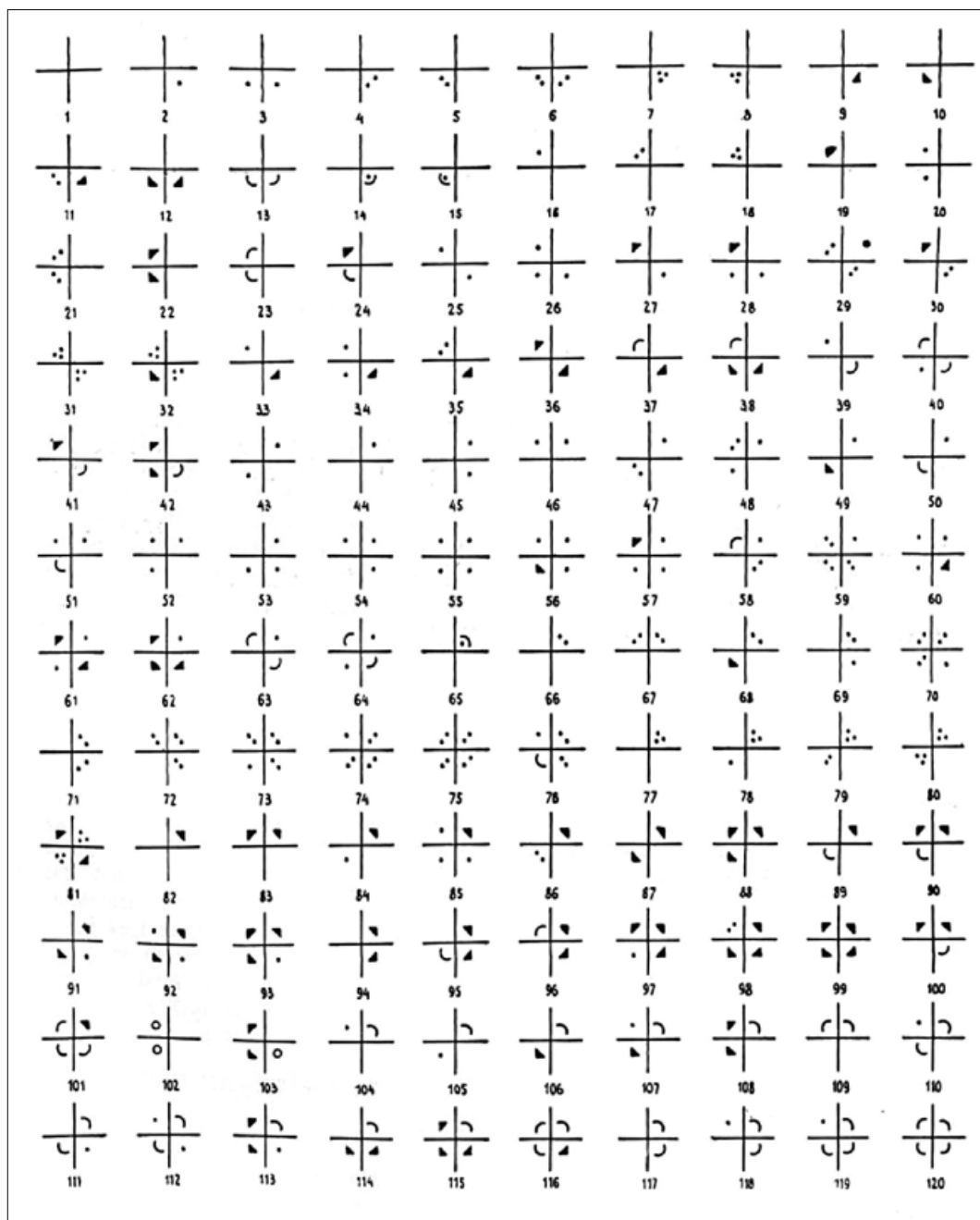
10. kép: Az éremvésés közben vétett hibák között a leggyakoribb a könnyen tévesztető N és S betűk irányának elvételése volt, de nem egy példa ismert egészében tükrösen kialakított köriratra, illetve tényleges elírásra (TJM ltsz.: 2500/33).

között 119¹⁴ eltérő jegy mutatható ki (12. kép), és Salamon 59 azonos típusba tartozó denárjai is 20 féle eltérő jeggyel rendelkeztek (13. kép). Ezek között számos egyedül innen ismert. Jelentőségét mutatja, hogy a 2018-ban megjelent sziglakatalógus első kötetében¹⁵ TJM (Tornyai János Múzeum) rövidítéssel külön megjelölésre kerültek a hódmezővásárhelyi leletből ismert változatok.

Az egyetemi ásatás előkészületei közben napvilágot látott érmékből végül korszakának egyik legnagyobb hazai éremlelete lett, amely részletes feldolgozásának és múzeumba kerülésének köszönhetően nyolcvanöt év távlatából is tudja még gazdagítani a modern kutatást.

14 Bálint Alajos közlésében még 120 változatot sorolt fel (BÁLINT 1934), a 2017-ben végzett utólagos revízió eredményeképpen azonban ez a lista némiképp módosítására szorult.

15 TÓTH-KISS-FEKETE 2018

11. kép: Bálint Alajos 1934-ben megjelent tanulmányában (BÁLINT 1934, LXXV. tábla) saját korát megelőző alapossággal dolgozta fel a hódmezővásárhelyi leletet, és már feljegyezte az I. András és Salamon pénzein feltűnő sziglaváltozatokat.

12. kép: I. András denárjainak jegyeit az előlap keresztjének ágai között, illetve a köriratban helyezték el. A kutatás ebből a típusból összesen 250 eltérő változatot ismer. Meglehetősen nagy részük kifejezetten a hódmezővásárhelyi leletből ismert. Rajz: Dr. Tóth Csaba, Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár.

13. kép: Salamon denárjain a jegyek egyes ábrái már jóval nagyobb változatosságot mutatnak az apja pénzein fellelhetőeknél. Rajz: Dr. Tóth Csaba, Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár.

Irodalomjegyzék

- BÁLINT 1934 Bálint Alajos: *A hódmezővásárhelyi éremlelet. — Der Münzfund von Hódmezővásárhely.* Dolg 9–10 (1934) 272–296.
- GEDAI 1986 Gedai István: *A magyar pénzverés kezdete.* Budapest 1986.
- GEDAI 2015 Gedai István: *Regia Civitas.* NumKözl 112–113 (2015) 23–28.
- HÓMAN 1916 Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325.* Budapest 1916.
- HUNKA 2013 Hunka, Jan: *Mince Arpádovcov z rokov 1000–1301. Ich podiel na vývoji hospodárstva stredovekého Slovenska.* Nitra 2013.
- HUSZÁR 1967 Huszár, Lajos: *Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nord-Europa.* ActaArchHung 19 (1967) 175–200.
- HUSZÁR 1979 Huszár, Lajos: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute.* Budapest – München 1979.
- JONSSON 2003 Jonsson, Kenneth: *Hungarian coins from the Viking age found in Sweden. — Svédországban feltárt magyar pénzek a viking korból.* NumKözl 100–101 (2003) 59–70.
- KOVÁCS 1995 Kovács László: *Újra a nagyharsányi kincsről és a LANCEA REGIS köriratú denárról. — Nochmals über den Schatz von Nagyharsány und den Denar mit der Umschrift LANCEA REGIS.* Századok 129 (1995) 1075–1104.
- KOVÁCS 1997 Kovács László: *A kora Árpád-kori pénzverésről.* Varia ArchHung 7. Budapest 1997.
- KOVÁCS 2006 Kovács László: *Megjegyzések Salzer Ernő kincskataszterének korai, 1000–1141 közötti keltezésű letelekre vonatkozó címszavaihoz.* NumKözl 104–105 (2006) 31–56.
- SALZER 1996 Salzer Ernő: *A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpádházi éremkincslelet összefüggő áttekintése.* Budapest 1996.
- SEJBAL 2003 Sejbal, Jiří: *Die Bedeutung der ungarischen Denare des 11. Jahrhunderts in den Münzfunden in Mähren. — A 11. századi magyar dénárook jelentősége a morvaországi pénzletekben.* NumKözl 100–101 (2003) 45–58.
- TÓTH–BUDAJ 2011 Tóth Csaba – Budaj Marek: *A kassai aranykincs. A Magyar Nemzeti Múzeum és a Slovenské Národné Muzeum kiállítása.* Budapest 2011.
- TÓTH–KISS–FEKETE 2018 Tóth Csaba – Kiss József Géza – Fekete András: *Az Árpád-kori magyar pénzek katalógusa I. I. Szent Istvántól Imréig. — Catalogue of Árpádia Coinage I. From King Steohán to King Imre.* Opitz Numismatica 1. Budapest 2018.

Rövidítésjegyzék

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
NumKözl	Numizmatikai Közlöny (Budapest)
Századok	Századok (Budapest)
Varia ArchHung	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)

Rózsa Zoltán

Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán

Hajlamosak vagyunk a különleges, ismeretlen dolgokat olykor félelemmel teli kíváncsisággal méregetni, és nagyobb jelentőséget tulajdonítani a különbözőségeknek, mint a hasonlóságnak. Nem járunk messze a valóságtól akkor, ha a régmúlt idők emberét is hasonló tulajdonsággal ruházzuk fel, jóllehet az esetleges félelmek mértékét még csak közelítő pontossággal sem tudjuk meghatározni. A 12–13. századi Orosháza területén egy idegen eredetű közösség élte mindennapjait, mint látni fogjuk, eltérő hagyományokkal. Nem tudjuk, hogy a korabeli viszonyok között mennyire számítottak másnak, mennyire tartottak tőlük azért, mert máshogy öltözködtek, máshogy viselkedtek, mást ettek, máshogy gondolkodtak, mint az megszokott volt. Mai szemüvegen keresztül talán sokkal nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot, köszönhetően szenzációhajhász megközelítésünknek is: Orosháza nyugati határában a Kárpát-medencében egyedülálló jelenséget tártak fel a régészek ásíói, egy muszlim közösség telepét és temetőjét.

2004 és 2006 között az Orosházát elkerülő út építéséhez kapcsolódóan régészeti leletmentésre került sor, ennek keretén belül mintegy 400 településobjektumot tártak fel Rózsa Zoltán, majd Gyucha Attila vezetésével. Jelentős részük a belőlük előkerült — döntően — kerámia leletanyag alapján a 12–13. századra keltezhető. Ezek az objektumok (földbe mélyített házak, árkok, gödrök) egyáltalán nem tartalmaztak sertécsontot. A felismerés alkalmasnak mutatkozott arra, hogy figyelmünket a településre fordítsuk. A kutató, miérteket kereső elme pedig feltette a kérdést: miért nem fogyasztott a közösség sertéshúst?

A válasz nyilvánvalóan eltérő vallási és vélhetően eltérő etnikai jellegből fakadhat, ez már a kutatás elején sem volt kérdéses.¹ Már csak azért sem lehetett az, mivel a lelőhelyhez igen közeli Kardoskúton feltárt, hasonló korú település állatcsont anyagában a sertécsont megtalálható, és a földrajzi térségben szokásos arányt mutatja.² Ugyan mind a tágabb régióban, mind pedig országos szinten is viszonylag kevés Árpád-kori település állatcsontanyagát vizsgálták eddig meg tüzetesen, a növekvő információmennyiség alapján mégis biztonsággal kijelenthetjük, elvéve akadt az Árpád-korban olyan település, ahol az egykori lakosok nem fogyasztottak sertéshúst. Egyetlen példát ismerünk, a mai Hajdúböszörmény területéről, ahol a kutatás jelentős muszlim lakossággal számol.³ Hajdúböszörmény helynevünk utótagja egyértelműen az itt élők vallási különállásának bizonyítéka. Böszörmény (musurman) szavunkból eredeztetik muszlim szavunkat,⁴ így cseppet sem meglepő, hogy az ottani ásatásokból származó állatcsontanyagban a sertécsont ezrelékben mérhető csupán, amely ott is másodlagosan kerülhetett bele a már használaton kívüli objektumok anyagába. Böszörmény helynevünk Orosháza vonatkozásában is eldönteni látszott kardinális kérdéseket. A sertécsontok hiánya településünkön jelölhetett

1 RÓZSA–TUGYA 2012

2 VÖRÖS 2000, 79.

3 MESTERHÁZY 1973

4 CZEGLÉDY 1970, 254.

volna zsidókat is, ha nem bukkantunk volna rá egy 15. századi oklevélre, amelyben egy Böszörményestelek nevű helynevet említenek Orosháza környékén.⁵

Okleveles adatok, írott források a régió teljes területéről hiányoznak a 15. század előtti időkből, így az Árpád-kor vonatkozásában kénytelenek vagyunk a régészeti adatokra támaszkodni. A sertéscsontok hiányán kívül a vizsgált település muszlim volta mellett tanúsodik az egykori falu lakóinak feltárt temetőrészlete is. Gyucha Attila 1996-ban mentett meg néhány melléklet nélküli padmalyos sírt a lelőhelyen nyitott homokbánya területén. Az azokat feldolgozók a temetkezéseket a sírforma, illetve az elhunytak antropológiai jegyei alapján avar korinak határozták meg. A terjeszkedő bánya területén Csányi Viktor és Rózsa Zoltán végzett mentőfeltárást 2012-ben és 2013-ban. Ekkor 160 körüli sírt tártak fel. Az ezt követő években, a bánya partfalának rendezéséhez kapcsolódóan megmentett néhány temetkezéssel együtt a lelőhelyen feltárt sírok összesített száma meghaladja a 180-at.⁶

Mind a 180 sír padmalyos kialakítású volt. Két kivétellel a sírakna déli, hosszanti fala alá mélyítették a lépcsőszerűen mélyülő üreget. A padmaly az aknához arasznyi széles nyílással csatlakozott (2. kép 1, 4–5), ide temették az esetek nagy többségében melléklet nélküli vázakat. A keskeny nyílásokon betolt elhunytak lábai térdben többé-kevésbé be voltak hajlítva, a felső testük pedig — szintén az üregbe helyezés miatt — előre volt tolva. A karok sok esetben a test alá szorultak. A koponyákat viszont minden esetben az üreg belseje felé, azaz Mekka vélt irányába fordították, a vallási előírásoknak megfelelően.⁷

A 9–10. századi, honfoglalás kori temetkezéseket a viszonylagos leletgazdagság jellemzi. A kereszténnyé vált, templom körüli temetőket használó közösségek hagyatéka a korábbi időszaknál sokkal szegényesebb a leletanyag mennyiségét illetően. Az orosházi (muszlim) temető 180 sírjában összesen három tárgy került elő, amely a hasonló korú keresztény temetők leletanyagának csak töredékének tekinthető. Egy egyszerű üvegyöngy, és egy bronzkarika mellett azonban, a 108. sírből származik egy állatalakot mintázó ezüst pecsétgyűrű is (2. kép 2–3), mely viseleti helyzetben, az elhunyt bal kezén került elő. Ez a lelet egyértelműsítette, hogy a 12–13. századi muszlimok lakta településhez tartozó temetőt találtuk meg, melynek semmi köze sem lehet a korábban itt élt avar lakossághoz, és az 1996-ban feltárt padmalyos sírok is ehhez a temetőhöz tartoznak.⁸

A 12–13. században tehát itt egy átlagosnak nem nevezhető közösség élt. Az előzőekben azokat az elsődleges forrásokat mutattam be, melyek külön-külön is, de együttesen feltétlenül muszlimoknak határozzák meg (részben vagy egészben) a falu lakosait. Most pedig vegyük szemügyre mindazt, ami megengedheti számunkra, hogy az egykor itt élő közösséget idegen etnikumhoz tartozónak/más vallásúnak véljük. Lássuk hát a másodlagos forrásokat, kezdjük vizsgáldásunkat a legbiztosabbakkal, a palackokkal.

Minden régészeti kultúrára igaz a megállapítás, miszerint a feltárások során előkerült leletanyag legnagyobb részét edények, legfőképpen azok töredékei teszik ki. Természetesen

5 KARÁCSONYI 1896, 40.

6 RÓZSA–TUGYA–CSÁNYI 2012; RÓZSA et al 2014

7 RÓZSA et al 2014

8 RÓZSA 2016b

igaz ez az Árpád-korra is. Az orosházi telep lakóinak hagyatéka az agyagból formázott, kézikorongon készült bográcsok, fazekak széles tárházát vonultatja föl, melyek viszonylag egységes képet mutatnak, és a korszak ismert leletanyagához is általánosságban rendkívül hasonlatosak. Rajtuk kívül sokkal problémásabb a kis számban előforduló, nagyméretű tároló edények, illetve a ritkaságszámba menő tálak eredetének kérdése. A palackok viszonylagos nagy száma igazán izgalmas kérdéseket feszeget (3. kép 4).

A 10–11. századi anyagi kultúrában — így vidékünkön is — elvétve találkozunk palackokkal.⁹ Számuk országos szinten a 12. századtól kezd szaporodni, amikor a régi fajták mellett teljesen új típusaik jelennek meg.¹⁰ Ekkor már ismertek fehérre égett agyagból készült változataik ugyanúgy, mint fényezett felületű példányaik. Az orosházi településen ezek a típusok megtalálhatóak, korábban ismeretlen formakincssel párosulva, jellemzőjük lesz a hosszú, szűk nyak, ami a korábbi időszakban teljességgel ismeretlen volt. Az orosházi telepen számuk meghaladja az 550-et, ami százalékban mérhető. Ilyen mennyiségben palackok töredékei egyetlen település anyagában sem fordulnak elő a Kárpát-medencében. Már önmagában ez a tény is érdekesnek számít, de magas arányuk mellett figyelemre méltóak a palackokon végzett anyagvizsgálatok eredményei is. A petrográfiai és geokémiai vizsgálatok alapján vélemezhető, hogy a palackok nagy része nem helyi készítmény. Azokat nagy valószínűség szerint a (muszlim) közösség hozta magával, esetleg kereskedelmi tevékenység részeként képezik. Feltételezhető, hogy mindennapi életük során a palackok kiemelt fontossággal bírtak, nem kizárt, hogy vallási életük részeként képezhették, a rituális mosdáshoz kapcsolódhattak. Több példányon is másodlagos égés nyomait láthatjuk, ami alátámasztja megállapításainkat.

A kerámiaanyag mellett az Árpád-kori telepkutatás az objektumok, döntően házak kronológiai besorolásával sem tud minden esetben megbirkózni jelenleg. A kutatás már felismerte, hogy szűk horizontokat nem lehet egymástól távoli területeken előkerült, hasonló jelenségek alapján összehasonlítani, mert egyes kerámia- vagy objektumfajták bizonyos területeken hosszabb-rövidebb ideig voltak/lehettek használatban, és nagyon sokszor egyik területről kerültek át egy másikra, és éltek ott tovább. Egy adott településen előkerült, az átlagtól idegen elem tekintetében csak a legritkább esetben dönthető el, hogy az kronológia különbség az adott helyen, vagy idegen elemként értelmezendő.

Igazi áttörésként értelmezhető ebben a tekintetben az orosházi telepen feltárt 146. számú ház és leletanyaga (3. kép 1, 5–6).¹¹ A földbe mélyített épület több tekintetben is unikálisnak mondható. Gerendafalának alapozási árka volt, rövidebbik oldalfalával párhuzamosan, a padlószint alá mélyítve helyezték el téglából épített, dongaboltozatos kemencéjét (3. kép 1). Mindhárom jelenség ritka az Árpád-kori népi építészetben, de nem példa nélküli, és az ország különféle pontjairól ismerünk ilyen elemeket külön-külön a 12–13. századból. Az orosházi házat az teszi különlegessé, hogy belőle hatalmas méretű sütőharangok és sütőlapok töredékei láttak napvilágot (3. kép 5–6). A 10–11. századi településeken elvétve

9 TAKÁCS 2012, 422–423.

10 HOLL 1963

11 RÓZSA 2016

találunk sütőharangokat, de azok vélhetően a továbbélő avar kori lakosság hagyatékához kapcsolhatóak, és ennek megfelelően a 8–9. századi sütőharangokhoz hasonlatosak. A téglából épült, dongaboltozatos kemencével bíró gerendaházat sütőháznak tarthatjuk, már csak azért is, mivel a korszakra jellemző, úgynevezett külső kemencék a telepen nem fordultak elő. Az itt felsorolt elemek tehát önmagukban semmit sem bizonyítanak, de komplex értelmezésük eltérő kulturális hagyományok meglétét valószínűsítik.¹² A település objektumai között több olyan földbe mélyített ház is találtunk, melyekben szintén a padló alá sülyesztett, agyagból épített, szögletes kemence volt (3. kép 2–3). Ezek kapcsolatba hozhatók — leletanyaguk révén is — a téglakemencés házzal.

Nagyon nehéz tehát az előkerült jelenségeket valláshoz/etnikumhoz kapcsolni, perdöntő leletanyag hiányában — mint láttuk — ez csak szerencsés esetben, komplex módon lehetséges. Az alábbiakban pedig már csak a hipotézis szintjén következik néhány példa, amely talán a muszlim közösség sajátjaként értelmezhető. Ilyen például a település sáncárokkal történő körbevétele. Az eddigi tapasztalatok alapján nagyon ritkán kerülnek elő települést kerítő árok az Árpád-korban. Orosházán a műholdfelvételek alapján körülbelül 1300x800 méteres területet kerített az az árok, melyet 2004-ben és 2006-ban egyaránt sikerült a feltárások során átvágnunk, és egyik szakaszából származó cserépbogrács töredékkel igazolni annak Árpád-kori voltát.¹³

Ugyanilyen kényes téma az úgynevezett csontüllők kérdése.¹⁴ Az általában marha láb-szárból készült üllöket sarlók fogazásához készítették. Az aratást ebben a korban sarlóval végezték, annak fogazása megkönnyítette a munkát, hiszen a növény szárát csuklóból nagyon nehéz, szinte lehetetlen levágni, azt a sarló fogainak segítségével, oda-vissza történő mozdulatok alkalmazásával tudták elvégezni. A csontüllők száma a nagyberuházásoknak köszönhetően egyre gyarapszik a Kárpát-medencében, és természetesen nem köthető minden példány muszlimokhoz, mégis elgondolkodtató, hogy Európában a mórok lakta Ibériai félszigetről nagyon sok ismert belőlük.¹⁵

A temető egyik sírjában érdekes jelenségre lettünk figyelmesek. A sírban fekvő egyén leprás volt, és koponyáján jelképes trepanáció nyoma volt látható (2. kép 6). A korábbi évszázadokban a jelképes trepanáció szokása ismert volt a magyarság körében, de alkalmazása a 12–13. századra már szinte kiveszett. A betegség, melynek esetünkben „gyógyítására” alkalmazták létezett ugyan, de már I. (Szent) István törvényei a benne szenvedőket úgynevezett leprozóriumba való elkülönítésre kötelezte. A jelenség az orosházi temető zárt rendszerében eltemetett, jelképes trepanációval kezelt beteg és egykori közösségének kapcsolatának eltérő voltát mutatja, illetve archaikus elemek ismereteinek meglétét feltételezi.¹⁶

Vajon kik ezek a muszlimok, mikor és miért érkezhettek a mai Orosháza területére? Muszlimok Kárpát-medencei jelenlétével már a honfoglalás korától számol a kutatás, miként azzal is, hogy beköltözésük nem egyszerre történt. Anonymus szerint Taksony alatt

12 RÓZSA 2016

13 RÓZSA 2016a

14 TUGYA 2015

15 GÁL et al 2010, 121.

16 BALÁZS–MARCSIK–RÓZSA 2015

nagy számban érkeztek muszlimok hazánk területére, ők kapták meg Pest városát. Forrásainkból tudjuk, hogy nagyobb számban éltek Nyitra környékén, a Nyírségben, illetve kisebb csoportokban Arad környékén és az ország többi pontjain, amire első sorban a ránk maradt helynevek utalnak.¹⁷

Abu Hámid al Garnáti, granadai származású utazó 1151–1153 között élt Magyarországon II. Géza király (1141–1162) udvarában. Ránk maradt munkájában a következőket írja: *„Országuk, melyet Unkúrijjának [Magyarországnak] hívnak, 78 városból áll, s mindegyikben számtalan erőd, a hozzá tartozó majorságokkal, falvakkal, hegyekkel, erdőkkel, kertekkel. Itt ezerszámra élnek a magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmiei. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, kereszténynek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magribi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot.”*¹⁸

Abu Hámid leírása alapján a magyarországi muszlimok tehát alapvetően két fő csoportra oszthatók. Általános vélekedés szerint a magrebiták a déli határszakaszon láttak el katonai szolgálatot, míg a horezmi (hvárezmi) eredetű kálizokkal az ország több pontján is számolhatunk.¹⁹ Az orosházi muszlimok nagy valószínűség szerint káliz pénzváltók lehettek, ennek alátámasztására régészeti források is — jóllehet igen feltételes módon, de — felsorakoztathatóak. Ezek pedig a következők.

Az orosházi múzeum gyűjtőterületén — így tárgyalt régészeti lelőhelyünkön is — jól szervezett módon, fémkeresős tevékenység zajlik. Ennek eredményeképpen a muszlimok lakta település területéről 300 darabot meghaladó, 12–13. századi fémtárgy került a Nagy Gyula Területi Múzeum régészeti gyűjteményébe. Ezeknek a tárgyaknak több mint a fele a pénzváltó tevékenységhez (mérlegek, mérlegserpenyők, ólomsúlyok, érmék) kapcsolható (4. kép, 5. kép 1). Kisebb részük között figyelemre méltó helyet foglalnak el a korpuszok, körmeneti kereszték és azok darabjai (5. kép 2).²⁰ Ezek a tárgyak vegyes lakosságot, a piactéren megforduló keresztényeket is jelezhetnek, de az sem kizárt, hogy azokat a vándorötvösök használhatták fel munkájuk során. Mivel azonban egyéb bronz nyersanyag a fémkeresős kutatás során nem nagyon fordult elő, így talán nem járunk messze a valóságtól, ha eme kegytárgyak esetében a muszlim lakosság keresztény voltának „tettetését” érzékeljük.

A fémkeresőzés során nagy mennyiségben kerültek elő ólomsúlyok is, melyek a pénzváltáshoz kapcsolhatóak, hiszen súlyuk a pénzváltáshoz köthető budai márka súlyrendszeréhez igazodik.²¹ Ezek a súlyok (4. kép 1–7) általában hengeres formájúak voltak, ritkán kocka alakúak, de voltak közöttük asztragaloszt mintázó darabok is (4. kép 6–7). Eddig mintegy 70 ólomsúly ismert a lelőhely területéről. Szóródásuk rendkívül izgalmas képet mutat (1. kép). A használatuk óta eltelt 800 esztendőben a mezőgazdasági munkálatoknak köszönhetően térbeli helyzetük folyamatosan változott, így vannak közöttük olyanok, melyek az

17 SZÜCS 2008

18 ABU HÁMID 1985, 56.

19 KATONA-KISS 2010; SZÜCS 2008

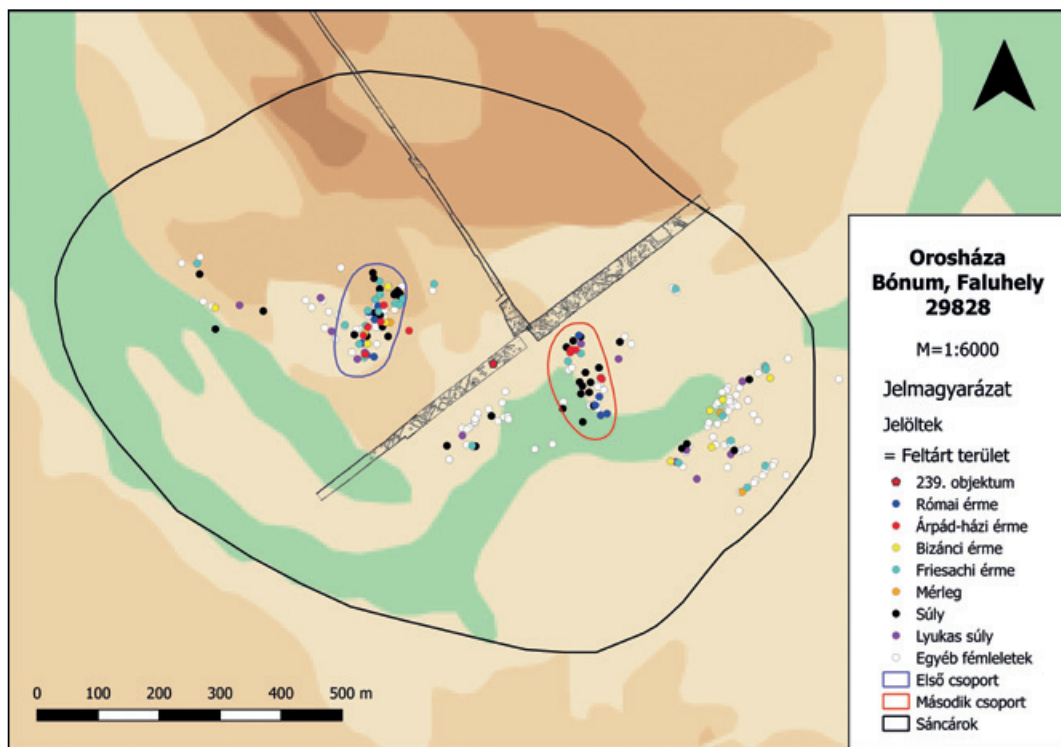
20 SZATMÁRI 2014; BÍRÓ 2018; ROMHÁNYI 2018; WOLF 2018

21 SZÉKELY-TÓTH 2017

eredeti pénzváltó asztal helyétől akár 30–40 méteres távolságra is elkerülhettek. Természetesen felmerülhet a figyelmes olvasóban, hogy ezeket a tárgyakat egyszerűen csak elveszítették egykoron. Igen ám, de a velük együtt előkerült érmék, és különösen a korabeli hamis pénzek ugyanezt a szóródást mutatják. A pénzváltók az éves pénzbevéltás idején a hamis pénzeket kiszórták a rendszerből, azaz ott, a helyszínen eldobták, vagy eldobatták azokat.

A pénzváltás rendre változó helyszínein (1. kép) talált érmék és hamis változataik, legyenek azok magyar, bizánci vagy osztrák veretek (4. kép 8–13), jól keltezik magát a tevékenységet is. A magyar kibocsátású veretek között kisebb számban találunk a 12. század középső harmadára keltezhető darabokat, ugyanez igaz a bizánci érmékre is. Az érmék javát a 12. század legvégére, a 13. század legelejére keltezhető példányok teszik ki. A pénzváltással a lelőhelyen legnagyobb valószínűség szerint III. Béla uralkodásának második évtizedétől számolhatunk. A padmalyos sírokba temetkező muszlimok leginkább ekkor jelenhettek meg a lelőhelyen.

A Magyar Királyság területén Szent István király uralkodásától számolhatunk saját pénzveréssel, és lassan beinduló éremforgalommal. A pénzeket ezüstből verték, melyek ezüsttartalma a 11. század második felétől drasztikusan csökkent. Ekkortól kezdve uralkodóink folyamatosan éltek a pénzrontás és pénzújítás rendszerével, ami azt jelenti, hogy kezdetben kétevente, majd évente új, gyengébb minőségű érméket bocsátottak ki. Az új pénz 11. április 24-én vezették be, Szent György napján, és ekkor be kellett váltani a régi, jobb minőségű

1. kép: A sáncárokka kerített falu területén folytatott ásások, illetve fémkeresőszéből származó tárgyak helyei. A két csoport a feltételezett pénzváltó helyek szétszántott foltjait jelöli.

pénzt. A beváltók 3 régi pénzért 2 újat kaptak cserébe. A 12. század második harmadában a régi, font alapú pénzveréssel szakítottak, és bevezették a márkasúlyt, mely a különféle minőségű ezüst mérlegelésén alapult. Ez némiképpen enyhítette a terheket, mely nyilvánvalóan ellenállást válthatott ki a rendszerrel — főként annak muszlim segítőivel, a pénzváltókkal — szemben.

Az orosházi ólomsúlyok a budai márkasúly rendszeréhez igazodnak. A nagyon pontos mérlegelésre alkalmas darabok jelenleg csak nagyon ritkán hozzák a mértéket, súlyuk valamennyivel az elvárt tömeg alatt mozog. Ez betudható a többszáz éves földben, vizes környezetben eltöltött időnek is, de talán egyéb emberi tényezők, zsíványság, csalafintaság is húzódhat emögött. Ennek igazolására álljon itt egy példa, melynek nyomán ki-kí véleményint alkothat saját vérmérsékletének megfelelően. Előkerült egy juh asztragalosz tökéletesen mintázó ólomsúly is a fémkeresős kutatás során (4. kép 6–7).²² Ez a darab 61,29 gramm jelenleg, ami a negyed márkasúlyhoz (61,38 gramm) nagyon közeli értéket mutat. Véleményem szerint ez a súly jellegzetes formája miatt hiteles súly lehetett, melyet nem lehetett könnyen másolni, és eredetileg század, esetleg ezred grammra megegyezett a budai márka egy negyedével. Hiteles súly alkalmazása pedig feltételezi a korabeli pénzváltók részéről alkalmazott csalást is.

Érdekes egy gondolat miatt tovább időzni az ólomasztragalosz mellett. Túl azon, hogy ez a darab a juh asztragaloszának pontos mása, magát az egész állatot szimbolizálja, hasonló gondolati háttér működik jelen esetben is, mint ami honfoglaló eleink temetkezési szokásaiból is visszaköszön: az áldozati tor lovának csak egyes részeit temették el az elhunytal együtt. Az állatállomány jelentette a vagyont, az állatokat pedig még a múlt századi példák alapján is április 24-én, Szent György napján hajtották ki a legelőre, a friss fűre. Lehetetlen nem észrevenni az állatok kihajtása és az új pénz bevezetésének időpontja közötti egybeesést.

Megjelenik az asztragalosz domborított formában már a görög pénzekén is, de Bugacon egy csontból készült példányt is találtak a fémkeresősök, melynek gondosan vízszintesre lecsiszolt oldalába egy 12. századi anonim denárt illesztettek.²³ Az asztragalosz súlyként való használata az antik időktől ismert, miként annak mágikus ereje, és mindezzel kapcsolatosan a játék, a szerencse forgandóságának szimbóluma is, hiszen a (játék)kocka is az asztragaloszra vezethető vissza. Richard Holmgren hívja fel a figyelmet Ibn Fadlán 922. évi úti beszámolójában leírtakra: „*A khwárizmi dirhamokat hamisnak találtam: ezek vagy ólommal vagy rézzel keverték vagy súlycsökkentek (...) A pénzváltóik kockákat, bűgőcsigákat és dirhamokat árusítanak.*”²⁴ Véleménye szerint jelen esetben a kocka asztragaloszt jelentene.²⁵

Az orosházi ólomsúlyok rendszerének feltérképezése kapcsán érdekes összefüggésre figyeltem fel.²⁶ A budai márka a horezmi súlyrendszerrel is kapcsolatba hozható, és eme kapcsolati rendszer elemei Eurázsia-szerte fellelhetőek a perzsa-arab világtól a volgai bolgárokon át, egészen a viking-varég területekig. Ez igaz a kapcsolati hálóra, de az orosházi

22 RÓZSA-SZIGETI 2018

23 RÓZSA-SZIGETI 2018

24 IBN FADLÁN 2007, 20. Simon Róbert fordítása.

25 HOLMGREN 2002

26 RÓZSA 2017

muszlimok eredetének kérdésére csak hozzávetőleges adatokat jelenthet. A telep és a temető területén előkerült tárgyak csak nagyon feltételesen vonhatók be feltételezéseink alátámasztására. Ilyenek azok a gyűrűk, melyek nem csak a temető 108. sírjából ismert (2. kép 3), de előkerültek hasonlóak a település területéről is a fémkeresős tevékenység során. A kutatás jelen állása szerint ilyen, hátrafelé tekintő, nyitott szájú, felcsapott farkú oroszánokat ábrázoló gyűrűk nem példa nélküliek a Kárpát-medencében, eddig 25 darabot sikerült felgyűjteni, melyek száma minden bizonnyal gyarapodni fog. Ami elgondolkodtató, az eddigi darabok olyan lelőhelyeken kerültek elő sírokból, éremkincsekből és/vagy fémkeresős tevékenység során, ahonnan az írott források, ránk maradt helynevek (kálizok nevét többek között a Kalász helynevek őrzik) alapján muszlimok, avagy pénzváltók, talán muszlim pénzváltók ténykedése valószínűsíthető.

Orosháza területén a 12–13. század folyamán muszlim pénzváltók hagyatékát találtuk meg. Nagy valószínűség szerint kálizok voltak, és egy nagy, egységes rendszer szerves részét alkották, mely rendszer pedig messze túlmutat a Magyar Királyság területén. Még mindig nagyon sok a bizonytalanság származásukat illetően. Talán egyenesen az őshazából, a Kaszpi-tengertől keletre, az Aral-tótól délre eső Horezmből érkezhettek, de talán akkor járunk legközelebb az igazsághoz, ha a Volga-Káma könyökből, a Volgai Bolgárországból eredeztetjük őket, abból az igen jelentős államból, amely 922-ben vette fel hivatalosan az iszlám vallást, és amelyről tudjuk, hogy területén jelentős káliz kolónia működött. Az orosházi elkerülő úton feltárt település anyagában előkerült idegen elemek vonatkozásában — ilyenek a fent említett palackok, vagy a padló alá sülyesztett, dongaboltozatos kemence — felmerül az erős balkáni kapcsolat megléte is. Ez a kapcsolat lehetett állandó jellegű is, ami következhet Orosháza földrajzi helyzetéből, de lehetett egyszeri és, így feltételezhetjük a muszlim közösség néhány generációnyi időt töltött a Dunától délre eső bizánci területeken.

A leletszegény orosházi temető embercsont anyagán végzett antropológiai, biológiai-statisztikai vizsgálatok eredményei az utóbbi lehetőség felé látszanak eldönteni a kérdést, hiszen az orosházi temetőben nyugvó vázak a mai szerbiai területen feltárt temetők csontanyagával mutatnak inkább hasonlóságot, és nem a magyarországi területeken feltártakkal.²⁷ A legerősebb kapcsolatot a bácsalmási, templomkörüli temető anyagával mutatott az orosházi sírmező embertani anyaga. Bácsalmáson három jelentős sószállító útvonal találkozott az Árpád-korban, lakói talán orosházi rokonaik hitsorsosai lehettek, akik azonban tiszántúli — szintén jelentős sóút mentén megtelepedő — rokonaikkal ellentétben inkább betartották Kálmán király törvényeiben foglaltakat.²⁸ Templomot építettek, és halottaikat a templom köré temették, és mint azt Abu Hámid leírásában láttuk, titokban tartották, hogy muszlimok. Talán.

Az orosházi muszlimok kutatása során csak a régészeti adatok értelmezésére szorítkozhatunk. Jelen írásban arra szerettem volna felhívni az olvasók figyelmét, hogy mennyire összetett mindez, mennyire nehéz bármit is értelmezni, mennyire nehéz a mai szemüvegen keresztül nyolcszáz éves távolságból pontosan látni és láttatni. Nehéz, de nem lehetetlen.

27 BALÁZS–LOVÁSZ 2016

28 RÓZSA–LOVÁSZ–BALÁZS 2017

1

2

3

4

5

6

2. kép: 1, 4–5: Metszetre bontott padmalyos sír, a képeken jól látható a temetkezés kialakításának módja. A sírokra minden esetben rá kellett bontanunk, ami nem kedvezett az amúgy is nehéz ásatási körülményeknek. 2–3: A 108/2013. sírból előkerült, és restaurált állatalakos gyűrű. 6: A 16/2013. sír leprás koponyájának rajza. Fotók: Csányi Viktor, Szigeti Gábor, rajz: Bíró Gyöngyvér.

1

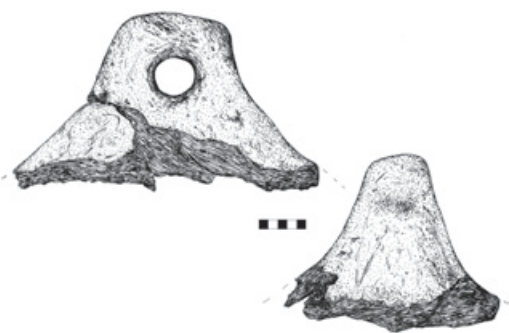
2

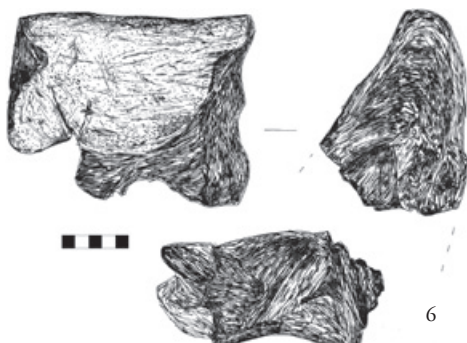
3

4

5

6

3. kép: 1: Téglából épült, padló alá süllyesztett, dongaboltozatos kemence a 146/2004. földbe mélyített ház sarkában. 2–3: Sárga agyagból épített, padló alá süllyesztett, szögletes kemencék a 139/2004. és 141/2004. földbemélyített házak sarkában. 4: Kézikorongon készült palack az 1/2004. objektumból. 5–6: Nagyméretű sütőharangok, és vaskos sütőlapok töredékei a 146/2004. objektum leletanyagából. Fotó: Fekete Zoltán, Tihanyi Anikó, rajz: Kovács Orsolya.

4. kép: 1–5: Fémkeresőzés során előkerült lyukas és sima ólom súlyok. 6–7: Asztragaloszt mintázó ólom súly. 8–9: II. András magyar király verete. 10–11: Hamis friesachi denár. 12–13: III. Alexiosz Angelosz aspronja. Fotó: Gedai Csaba, Rosta Tibor.

1

2

5. kép: 1: Pénzváltó mérleg darabjai. 2: Négyzetes limoges-i tűzzománc lap rajza, mely egykor kereszt alkatrésze volt. Fotó: Gedai Csaba. Rajz: Bíró Gyöngyvér.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- ABU HÁMID *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában 1131–1153.* Budapest 1985.
- BALÁZS–LOVÁSZ 2016 Balázs János – Lovász Gabriella: *Orosháza 10. lelőhely a biológiai távolságszámítások tükrében.* Mozaikok 15 (2016) 27–35.
- BALÁZS–MARCSIK–RÓZSA 2015 Balázs János – Marcsik Antónia – Rózsa Zoltán: *Adatok az Árpád-kori Orosháza paleopatológiájához: a lepra.* Mozaikok 13 (2015) 49–57.
- BÍRÓ 2018 Bíró Gyöngyvér: *Körmeneti kereszt töredéke Orosházáról.* Fémek a földből 1. Mozaikok 19 (2018) 102–104.
- CZEGLÉDY 1970 Czeglédy Károly: *Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről.* Nyelvtudományi Értekezések 70 (1970) 254–259.
- GÁL et al 2010 Gál Erika – Kovács Eszter – Kovács István – Zimborán Gábor: *Kora középkori csonttűlők Magyarországról: egy újabb példa az állatcsontok hasznosítására. — Early Medieval (10th–13th century) Bone Anvils from Hungary: another example for the use of animal bones.* In: Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Szerk.: Gömöri János – Körösi Andrea. Budapest 2010, 117–126.
- HOLL 1963 Holl Imre: *Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII–XV. század). — Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13–15 Jahrhundert).* BudRég 20 (1963) 383–394.
- IBN FADLÁN 2007 Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* Budapest 2007.
- KARÁCSONYI 1896 Karácsonyi János: *Békés vármegye története I–III.* Gyula 1896.
- KATONA-KISS 2010 Katona-Kiss Attila: *A „sirmioni hunok”. Egy muszlim katonai kőtelék a XII. századi magyar királyi erőkből.* In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2010, 159–171.
- MESTERHÁZY 1973 Mesterházy Károly: *Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok.* Hajdúsági Múzeum Évkönyve 1 (1973) 37–48.
- ROMHÁNYI 2018 F. Romhányi Beatrix: *Négyzetes lap Maiestas Domini ábrázolással.* Fémek a földből 1. Mozaikok 19 (2018) 99–101.
- RÓZSA 2016 Rózsa Zoltán: *Központ és periféria – Egy zárt település nyitott élete. — Centre and Periphery – The Open Life of a Disclosed Settlement.* Opuscula Hungarica 9 (2016) 211–221.
- RÓZSA 2016a Rózsa Zoltán: *Nam de terra Bular venerunt... cum magna multitudine Hismaelitarum... Egy különleges Árpád-kori település emlékei 2.* Mozaikok 15 (2016) 37–63.

- RÓZSA 2016b Rózsa Zoltán: ... *hol helyét régi sáncz, árkolás jelöli még most is. Egy különleges Árpád-kori település emlékei* 1. Mozaikok 14 (2016) 45–59.
- RÓZSA 2017 Rózsa Zoltán: *Elmélkedés a budai márka eredetéről*. Mozaikok 16 (2017) 39–42.
- RÓZSA–LOVÁSZ–BALÁZS 2017 Rózsa Zoltán – Lovász Gabriella – Balázs János: *Muszlimok az Árpád-kori Békésben?* Határtalan Régészet 2/2 (2017) 67–70.
- RÓZSA–SZIGETI 2018 Rózsa Zoltán – Szigeti Judit: *A pénz nem játék, vagy mégis?* Határtalan Régészet 3/1 (2018) 78–80.
- RÓZSA–TUGYA 2012 Rózsa Zoltán – Tugya Beáta: *Kik voltak az első Orosháza lakói? Problémafelvetés egy kutatás kezdetén*. Mozaikok 6 (2013) 17–31.
- RÓZSA–TUGYA–CSÁNYI 2012 Rózsa Zoltán – Tugya Beáta – Csányi Viktor: *Rejtélyes idegenek a Kárpát-medencében. Árpád-kori mohamedánok az Alföldön*. Élet és Tudomány 67/38 (2012) 1193–1195.
- RÓZSA et al 2014 Rózsa Zoltán – Balázs János – Csányi Viktor – Tugya Beáta: *Árpád-kori muszlim telep és temető Orosházán*. In: Magyar Régészet Online 2014. ősz.
- SZATMÁRI 2014 Szatmári Imre: *Az orosházi Árpád-kori korpusz*. Mozaikok 12 (2014) 62–71.
- SZÉKELY–TÓTH 2017 V. Székely György – Tóth Csaba: *Régészeti adatok az Árpád-kori mérlegsúlyok csoportosításához*. In: Hatalom, adó, jog. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Kádas István – Weisz Boglárka. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 2017, 155–180.
- TAKÁCS 2012 Takács Miklós: *A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – Másodszor. — Über die kartografischen Aspekten der Keramikfunde des 10–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken – Zum zweiten Mal*. In: Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. Szerk.: Liska András – Szatmári Imre. Békéscsaba 2012, 405–500.
- TUGYA 2015 Tugya Beáta: *Kora középkori csontüllök Orosházáról*. Mozaikok 13 (2015) 21–27.
- VÖRÖS 2000 Vörös István: *Adatok az Árpád-kori állattartás történetéhez*. In: A középkori magyar agrárium. Tudományos ülésszak Ópusztaszeren. Szerk.: Bende Livia és Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2000, 71–119.
- WOLF 2018 Wolf Mária: *Körmeneti vagy oltárkereszt töredéke Máté apostol alakjával*. Fémek a földből 1. Mozaikok 19 (2018) 96–98.

Internetes források

HOLMGREN 2002

https://issuu.com/arkeolog/docs/money_on_the_hoof (letöltés dátuma: 2019. február 6.)

SZŰCS 2008

<http://www.holmi.org/2008/11/szucs-jeno-ket-tortenelmi-pelda-az-etnikai-csoportok-életkepessegerol> (letöltés dátuma: 2019. február 6.)

Rövidítésjegyzék

BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
Mozaikok	Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából (Orosháza)

Sümei Pál

A Körös-kultúra környezeti háttere¹

A radiokarbon adatokkal datált régészeti feltárások alapján a Körös-kultúra a Krisztus előtti 7. évezred legvégén, a 6. évezred kezdetén jelent meg a magyar Nagyalföldön. A kultúra első leleteit Banner János tárta fel,² de az első összefoglaló munkát Kutzián Ida³ készítette el. Ezt követően igen jelentős számú magyarországi publikáció jelent meg erről, és alapvető megállapításokat közöltek annak régészeti anyagával kapcsolatban, de ezt a kérdéskört mindenek előtt régészeti és művészettörténeti jelleggel taglalták, amelynek az ilyen irányú összefoglalását Raczkó Pál⁴ és Alasdair Whittle⁵ munkáiban láthatjuk. A régészeti leletek alapján a Körös-kultúra lelőhelyei a Kárpát-medence belső részein, a magyar Nagyalföldön találhatók, de a kultúra egy nagyobb, az edények általánosan elterjedt díszítési módja után elnevezett egységbe, a Csípett díszes kerámia körébe sorolható, amelynek elterjedése, valamint kulturális párhuzamai, gyökerei az Erdélyi-medencében, Partiumban, a Kárpát-medence déli részén, valamint a Balkán-félszigeten találhatóak meg.⁶

A Kárpát-medence területén az első élelmiszertermelő közösségek formájában megjelenő Körös-kultúra balkáni-pontusi-ékei kulturális gyökerekkel, termelési tapasztalatokkal jellemezhető, és az egyik északi elterjedési határát (1. kép) alkotta a mediterrán területekről, Közel-Keletről kisugárzó kora neolitikus anyagi, szociális és termelési trendeknek,⁷ a régészek által „*Old Europe*”-ként lehatárolt neolitikus világnak.⁸

Jelen publikáció célja, hogy a Körös-kultúra környezeti hátterét a napjainkig felhalmozódott tudományos kutatás tapasztalatai és adatai nyomán bemutassa. A cél érdekében a Körös-kultúra lelőhelyein vagy azok környezetében végzett környezettörténeti kutatások mellett a mezolitik lelőhelyeken végzett paleoökológiai vizsgálatok eredményeire is kitérünk, ugyanis az időben egymás után következő, illetve a Kárpát-medencében párhuzamosan megtelepedő kultúrák környezetével kontrasztosan összehasonlítva a Körös-kultúra lokális és tágabb környezetét, a kultúra közösségeinek tájhasznosítási, megtelepedési stratégiáját pontosabban rajzolhatjuk meg.

A Körös-kultúra környezete a korábbi eredmények alapján

Bármilyen meglepő, a Körös-kultúra környezetéről az első adatokat Mendöl Tibor magyar társadalomföldrajz kutató jelentette meg 1928-ban, még a kultúra megfogalmazása előtt,⁹

1 Jelen tanulmány a Korok, kultúrák, lelőhelyek előadássorozat keretében 2019. január 30-án „Az éghajlat változása és a környezet átalakulása a Kárpát-medencében a régészeti kultúrák időszakában” címmel elhangzott előadás rövidített, irodalommal ellátott változata, mely a terjedelmi korlátok miatt csak újkőkori Alföld környezettörténetének kutatástörténeti bemutatására szorítkozik.

2 BANNER 1929; 1932; 1937

3 KUTZIÁN 1944

4 RACZKY 2012

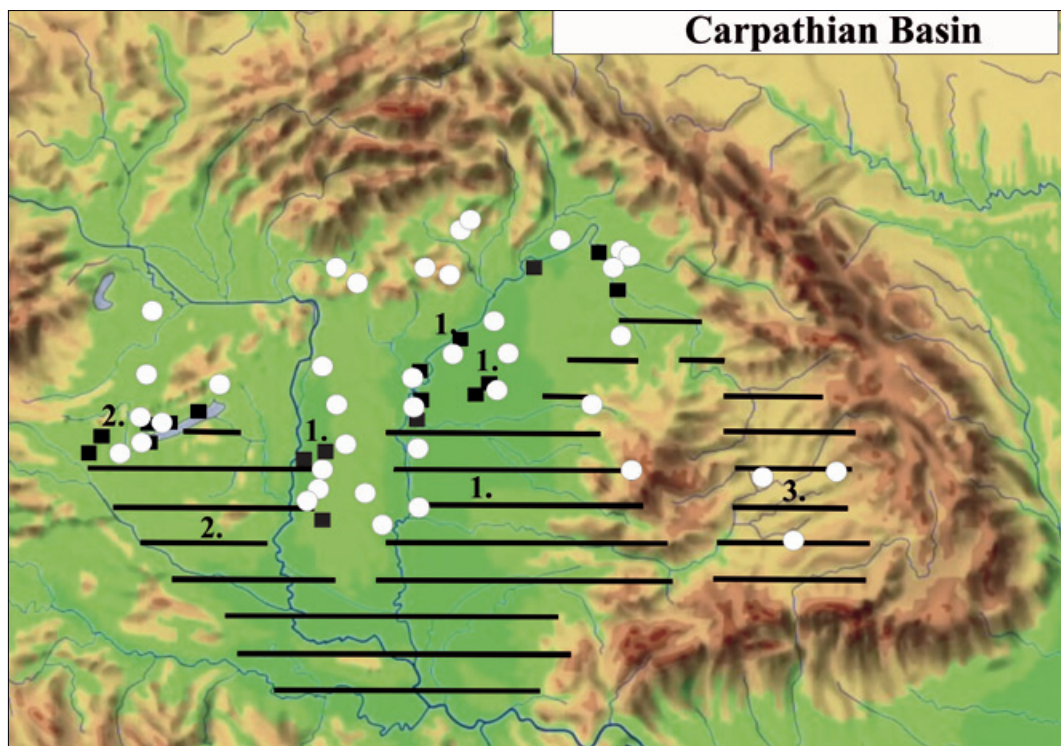
5 WHITTLE 2004; 2007

6 RACZKY 2012, 9–27.

7 ZOHARY–HOPF 1973, 887–894.

8 GIMBUTAS 1974

9 MENDÖL 1928, 95–99.

1. kép: A Körös-kultúra (1), Starcevo-kultúra (2) és erdélyi Körös-kultúra (3) elterjedése az „Old Europe” északi peremén, a Kárpát-medencében (SÜMEGI 2002 nyomán).

1. fekete négyzet = Körös-kultúra északi szórvány lelőhelyei, 2. fekete négyzet = Starcevo-kultúra északi szórvány lelőhelyei, fehér körök = feldolgozott üledékgyűjtő medencék a Kárpát-medencében mezolit és kora neolit szintekkel.

ugyanis Mendöl Tibor a szabatos szintezés adatait felhasználva, színezett szintvonalas térképet készített Szarvasról és környezetéről, közte az úgynevezett Érpartonról, egy neolit megtelepedési területéről. Ennek nyomán felismerte a jégkori, lösszel fedett, magasabb tengerszint feletti magassággal jellemezhető, árvízmentes felszíneket, amelyeket a neolit kultúra megtelepedési, növénytermesztési, állattenyésztési színtereinek tartott. Ugyanitt leírta a mélyebb helyzetű, árvizekkel időszakosan elöntött, nádasokkal, ligeterdőkkel, zsombéksással borított ártereket, amelyeket a tüzelőhöz, szerszámokhoz, eszközökhöz, házépítéshez szükséges növényi anyag, ivóvíz, madarak és halak beszerzési helyének, azaz a halászat, a vadászat és a gyűjtögetés színterének gondolt. Alasdair Whittle angol régész professzor vezette Körös projekt¹⁰ előkészítése során a Szarvas Érparton 1999-ben végzett régészeti geológiai vizsgálatok teljes mértékben alátámasztották Mendöl Tibor 80 éve leírt gondolatait.¹¹

¹⁰ WHITTLE 2007

¹¹ Sümegi Pál: *Previous sites selection for environmental historical work in the Körös project*. Manuscript. Debrecen, 2009.

Mendöl Tibor munkáját követően Sümeghi József jelentetett meg alapvető geológiai munkákat a Körös-kultúra környezetéről, az Alföld földtani és talajtani felépítéséről.¹² Sümeghi felismerte a neotektonikus mozgások szerepét az Alföld felszínközeli képződményeinek felépítésében, az alföldi folyók mozgásában, leírta az alföldi neotektonikus részmedencéket, az alföldi hordalékkúpokat, lösszel borított térszíneket és a holocén allúviumokat, medencéket, leírta a legfontosabb pleisztocén és holocén üledékfácieseket, rekonstruálta az Alföld vízhálózatának fejlődését. Vezetésével folytatódott a MÁFI Agrogeológiai Osztályának a 19. század végén megkezdett térképező munkája, mely eredményeképpen 1929 és 1956 között elkészültek az addigi legrészletesebb alföldi geológiai, talajvíz-, belvíz- és talajtani térképei. Ezeket a térképeket később a Körös-kultúra környezeti hátterének elemzésénél Krisztina Kosse is felhasználta, bár a forrásokat tévesen adta meg, csak úgy, mint az alföldi folyóhálózat fejlődésénél felhasznált térképet.¹³ A Sümeghi féle térképezés Rónai András vezetésével folytatódott és elkészült az Alföld talajvíztérképe és szisztematikus, de nem geomorfológiai alapon készült földtani térképe.¹⁴ A földtani és talajtani térképezésekkel párhuzamosan több régészeti, környezetrégészeti munka készült a Körös-kultúra megtelepedési környezetével kapcsolatban. Ezek közül John Nandris megfigyelései, tiszai áradással, talajvíz tükörrel kapcsolatos elképzelései a legfontosabbak, mert rámutatott, hogy a Körös-kultúra megtelepedéseinek egy része, annak ellenére, hogy az árvizek által elborított területen található, igen jelentős talajvíz fluktuációval és a tenyészidőszak döntő részében mélyebb talajvíz helyzettel jellemezhető.¹⁵

Nandris munkáját követően egy igen jelentős és alapvető monografikus feldolgozás készült a Körös-kultúra környezetéről.¹⁶ A feldolgozás kiterjedt a földtani, geomorfológiai, talajvíz magasságbeli, talajtani és növényzeti adottságokra is. A monográfia egyértelműen megmutatta, hogy milyen feldolgozások szükségesek ahhoz, hogy a Körös-kultúra környezetét rekonstruálni lehessen, és nem a szerző hibája, hogy ez még nem sikerülhetett az 1970-es években. Ugyanis ekkor még — elsősorban a magyar kutatók tudományos felfogásbeli, megközelítési hibái miatt — hiányoztak azok, a radiokarbon adatokkal rendelkező pollenanalitikai, archeobotanikai, archeozoológiai, talajtani adatok, amelyek nyomán a kora neolit Körös-kultúra környezete korrekt módon megrajzolható lett volna.

Ugyanakkor komoly gondot okozott, hogy a szerző geológiai adatok helyett hipotetikus elképzeléseket használt fel az egyes földtani rétegek, képződmények koráról és keletkezéséről. Ez különösen az infúziós lösz képződésénél, a talajtípusok megnevezésénél és kiterjedésénél, a folyómedrek koránál, kifejlődésénél szembetűnő, ahol az egyértelmű geológiai, szedimentológiai, talajtani eredmények helyett alapvetően kétséges megfigyelések, és nem a részletes elemzések nyomán készült hipotéziseket használt fel a régész munkájában. A Körös-kultúra korrekt környezeti feltárását az sem segítette ebben a munkában, hogy nagyléptékű térképek elemzéséből és nem a lokális környezeti tényezők feltárásából indult ki az

12 SÜMEGHI 1944

13 KOSSE 1979, 79.

14 RÓNAI 1985

15 NANDRIS 1970, 60–68.; 1972, 61–65.

16 KOSSE 1979

elemzés. Ez a probléma legjobban azon megállapításnál ismerhető fel, amelynél a szerző szerint a Körös lelőhelyek 5%-a pleisztocén homokterületen található, mert ezeken a lelőhelyeken végzett fúrásos elemzések alapján egyértelmű, hogy a homokterületeket lösztakaró fedte le (bár ez sok esetben a szántóföldi művelést követő erózió nyomán áthalmazódott), tehát a Körös-kultúra közössége eredetileg a löszös felszínre és nem a homokos alapkőzetre települt. Hasonló problémák fedezhetők fel a vízhatású és a csernozjom talajok felismerésénél és lehatárolásánál, valamint a 19. századi folyószabályozás nyomán kialakult másodlagos szikes talajok neolitikus kori talajtani viszonyainak taglalásánál történő felhasználásánál is.

Kosse munkáját követően Andrew Sherratt angol régész készített alapvető, a Körös-kultúra hátterére kiterjedő környezetrégészeti munkát a magyar Nagyalföld vonatkozásában.¹⁷ Mivel saját terepbejárásokat és térképező munkát is végzett, ezért több, Magyarországon uralkodó geográfiai hipotézist egyszerűen megkerült munkájában, és saját, elsősorban a geomorfológiára kiterjedő kutatásai során tapasztaltakra támaszkodott. Így felismerte, hogy a Körös-kultúra lelőhelyei lösszel fedett pleisztocén felszíneken, a szélesebb medencékben pedig ártéri szigeteken találhatók, és azt is, hogy nem közvetlenül az élő folyómedrek mellé települtek.

A Sherratt-féle környezetrégészeti munka szerves folytatásának tekinthető a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete által vezetett mikrorégiós kutatásokhoz kapcsolódó Gyomaendrődi terület feldolgozása. Gyomaendrőd határában egy nemzetközi kutatócsoport részletes topográfiai, régészeti, geofizikai, környezettörténeti vizsgálatokat végzett 1986 és 1989 között.¹⁸ A kutatás során jelentős számú földtani feltáró fúrást mélyítettek és igen részletes rétegtani vizsgálatokat végeztek, többek között a Körös-kultúra lelőhelyeinek környezetében is. Sajnos a fúrások leírásánál, értékelésénél használt technikai megközelítés és talajmechanikai megnevezések következtében reprodukálhatatlan, hogy milyen eredetű üledékes geológiai rétegeket, és milyen agrogeológiai talajhorizontokat harántoltak munkájuk során a geotechnikusok. Szerencsére egy appendixben megjelenő munkában a projektben dolgozó geológus¹⁹ pontos és korrekt talaj- és üledékleírást adott az Endrőd 119. lelőhelyen feltárt régészeti, köztük a Körös-kultúrához sorolható objektumok környezetéről. Munkájában reprodukálhatóan leírta, hogy a Körös lelőhelyek löszön képződött csernozjom talajon helyezkedtek el, és sztyepp vagy erdőssztyepp lehetett az egykori vegetáció a megtelepedés területén, amely egyetlen fázisban sem erdősülhetett, mert nem talált fás vegetációra utaló üledékjelet.

Saját természettudományi, környezettörténeti és régészeti geológiai vizsgálataim kezdetén ezek a korábbi elemzések, megfigyelések és elképzelések álltak rendelkezésemre.

A Körös-kultúra környezete regionális léptékben

Az 1990-es években az új, radiokarbon adatokkal kiegészített környezettörténeti, régészeti geológiai vizsgálatok nyomán egyértelművé vált, hogy a Kárpát-medencét éghajlati,

¹⁷ SHERRATT 1982, 288–307.; 1983, 14–35.

¹⁸ BÖKÖNYI 1992

¹⁹ CREMASCHI 1992, 359–360.

növényzeti, talajtani szempontból a sokszínűség, a mozaikos környezet jellemezte a negyedidőszak végén.²⁰ Mivel ez a mozaikos környezet a mezolitikum végén és a neolitikum kezdetén is fennállt, ezért nyilvánvaló, hogy ezek a környezeti adottságok erőteljesen befolyásolhatták a kora neolitikum folyamán a Kárpát-medence neolit kultúráinak megtelepedési és elterjedési lehetőségeit. A környezettörténeti vizsgálatok egyik legjelentősebb eredménye egy éghajlati és biogeográfiai elválasztó vonal létének kimutatása volt, amelyet jellemzően a melegkedvelő, szárazságtűrő sokfogú csiga (*Granaria frumentum*) elterjedése nyomán rajzolhatunk meg.²¹ Ez a Balaton, a Csepel-sziget, és a Körösök torkolatának vonalában húzódó éghajlati és biogeográfiai elválasztó vonal, amely a balkáni környezeti hatások északi elterjedésének északi határát is jelentette a medencében. Ugyanezt a környezeti hatást tükrözi vissza a balkáni géncentrumú ezüsthárs (*Tilia tomentosa*) elterjedési határa is a Kárpát-medencében.²²

A környezettörténeti, régészeti geológiai elemzések nyomán már 1997-ben kísérlet történt a kora neolit közösségek elterjedésének és a környezettörténeti adatoknak az összekapcsolására regionális szinten, és egy Kárpát-Balkán Agroökológiai Barrier (KEB AÖB) elnevezésű modellt alakítottunk ki. A KEB AÖB elnevezés első említése 1997. április 27-én az Országos Archeometriai Konferencián történt Veszprémben,²³ de a modell részletesebb kifejtésére 1998-ban került sor.²⁴ Minden később kialakított publikációt a jelzett előadáson elhangzott elnevezésekből, és az 1998-ban megjelentetett alappublikációkból készítették. A modell két alapelemből állt: régészeti részből és környezettörténeti elemzésből. A környezettörténeti oldal Sümei Pál 1997 márciusában az akadémiai nyilvánosság előtt megvédett, és az Magyar Tudományos Akadémia által elfogadott kandidátusi disszertáció szövegéből, új tudományos eredményként számon tartott, szellemi jogvédelem alatt álló téziseiből és ábráiból indult ki,²⁵ valamint ennek továbbfejlesztett változatából, geoarcheológiai, régészeti geológiai habilitációs dolgozatából készült.²⁶

Ugyanakkor a számos magyar és angol nyelvű publikáció ellenére többen félreértelmezték az elnevezést²⁷ és vonalként, szinte „betonkerítésként” értelmezték a barrier fogalmát saját hipotéziseikben, és nem vették figyelembe a természettudományi eredményeket munkáik során.

A KEB AÖB modell által kimutatott barrier (határsáv, határzóna) megértéséhez meg kell ismerni azokat paleoökológiai, ökológiai, térképészeti, matematikai megközelítéseket és vizsgálati módszereket is, amelyek nyomán a modell és a két alappublikáció ké-

20 SÜMEGI 1995, 244–256.; Sümei Pál: *Az ÉK-magyarországi löszterületek összehasonlító őskörnyezeti és sztratigráfiai értékelése*. Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1996. 99–107.

21 SÜMEGI 1995; SÜMEGI-KROLOPP 1995, 126–140.

22 SÜMEGI et al. 1998

23 SÜMEGI–HERTELENDI 1997

24 SÜMEGI–KERTÉSZ 1998, 144–54.; SÜMEGI et al. 1998, 183–197.

25 Sümei Pál: *Az ÉK-magyarországi löszterületek összehasonlító őskörnyezeti és sztratigráfiai értékelése*. Kandidátusi értekezés. Debrecen, 1996. 101–105.

26 Sümei Pál: *Régészeti geológia - tudományos interdiszciplinák találkozása. — Geoarcheology - a meeting of the scientific interdisciplines*. Habilitációs dolgozat. Szeged, 2002. 99–104.

27 DOMBORÓCZKI 2005; 2010; MAKKAY 2001, 58–62; 2003, 32–35.

szült.²⁸ A térbeliséget kifejező modell elkészítéséhez a Kárpát-medence 10x10 km-es UTM (*Universal Transverse Mercator*) hálótérképét használtam fel, mert a biológusok²⁹ korábban ilyen térképek felhasználásával kiválóan mutatták be az egyes fajok elterjedését, illetve az elterjedésüket befolyásoló környezeti tényezők térbeli kiterjedését. A hálótérkép maximális felbontása tehát 100 km²-es, és a háló éleinek 10 km-es hossza következtében a modell alapján megrajzolt barrier minimum 100 km²-es négyzetek által alkotott, több kilométer szélességű sávot és nem vonalat mutatott.³⁰

A háló négyzeteiben a környezeti oldalról jelentkező tényezők (talaj-, klímaviszonyok, közte évi, téli — januári —, nyári — júliusi — és tenyészidőszakra jellemző hőmérséklet- és csapadékviszonyok, tenyészidőszak hőösszege, napfénytartam, hótakaró vastagság, vegetáció) értékeit, egészen pontosan az adatok összehasonlíthatóságát kialakítva, az egyes tényezők faktorszámait jelenítettük meg 1 és 5 faktorérték között. Az 1-es faktorsúly a mediterrán kulturális gyökerekkel jellemezhető kora neolit kultúrák megtelepedése, a mediterrán géncentrumú természetű növények és tenyésztett állatok szempontjából legrosszabb, az 5-ös faktorsúly a legkedvezőbb adottságokat jelenítette meg. Majd a faktorsúlyok összehasonlító elemzésével a medence környezeti viszonyai rajzolódottak ki regionális szinten több száz, illetve több ezer km² kiterjedésben. A faktorsúlyok négyzetenkénti összehasonlító elemzése nyomán egy jellegzetes határfelület rajzolódott ki a Duna-Tisza közén, ugyanis az éghajlati adottságok itt (és a Dunántúl déli részén) a legkedvezőbbek egy Balkán felől betelepülő, pontusi, szubmediterrán éghajlati területhez alkalmazkodott élelmiszertermelő kultúra számára. Ennek ellenére a talajadottságok, a homoktalajok kifejlődése és talaj szempontjából minimumban lévő faktorok³¹ következtében ez a terület a kora neolitikumban megtelepedésre „alkalmatlannak” bizonyult. Ezt a kedvező klímaadottságokkal szemben kirajzolódó, az adott termelési tapasztalati szinten rossz, termelésre használhatatlan talajadottságok következtében kifejlődött környezeti határfelületet neveztük el agroökológiai barriernek.³² A homokos talaj azonban a barrier létrejöttének csak az egyik oka. Ugyanis az emberi közösségek korlátozott termelési tapasztalatai is szerepet játszottak abban, hogy itt egy termelési, környezeti határzóna, egy agroökológiai barrier kifejlődött.

Véleményem szerint a környezeti adottságok és a területre beszivárgó kora neolit csoportok termelési tapasztalatai közötti egyensúly alakult ki végig a KEB AÖB határfelület mentén. Az újkőkori közösségeknek a délkelet-európai viszonyokhoz adaptálódott termelési tapasztalataikat meghaladó, egyúttal az élelemtermelés lehetőségeit jelentősen korlátozó feltételekkel kellett szembenézniük az agroökológiai barrier szinte teljes hosszában. A terület régészeti települési szerkezete a neolitikum későbbi évszázadaiban rávilágít, hogy a termelési tapasztalatok bővülésével a közösségek át tudták lépni ezt az agroökológiai barrier, vagyis fokozatosan alkalmazkodni tudtak a kedvezőtlenebb termelési adottságokkal jellemezhető területekhez is. Így a Kárpát-medence belső területén olyan neolit adaptációs

28 SÜMEGI et al. 1998; SÜMEGI-KERTÉSZ 1998

29 DÉVAI et al. 1976, 10–88.

30 SÜMEGI-HERTELENDI 1997

31 LIEBIG 1840

32 SÜMEGI-HERTELENDI 1997

(alkalmazkodási) zóna kifejlődésével kell számolnunk, ahol a kolonizáló neolit közösségek a balkáni területekhez képest eltérő közép-európai környezeti viszonyokhoz fokozatosan alkalmazkodhattak.

Körös-kultúra lokális környezete

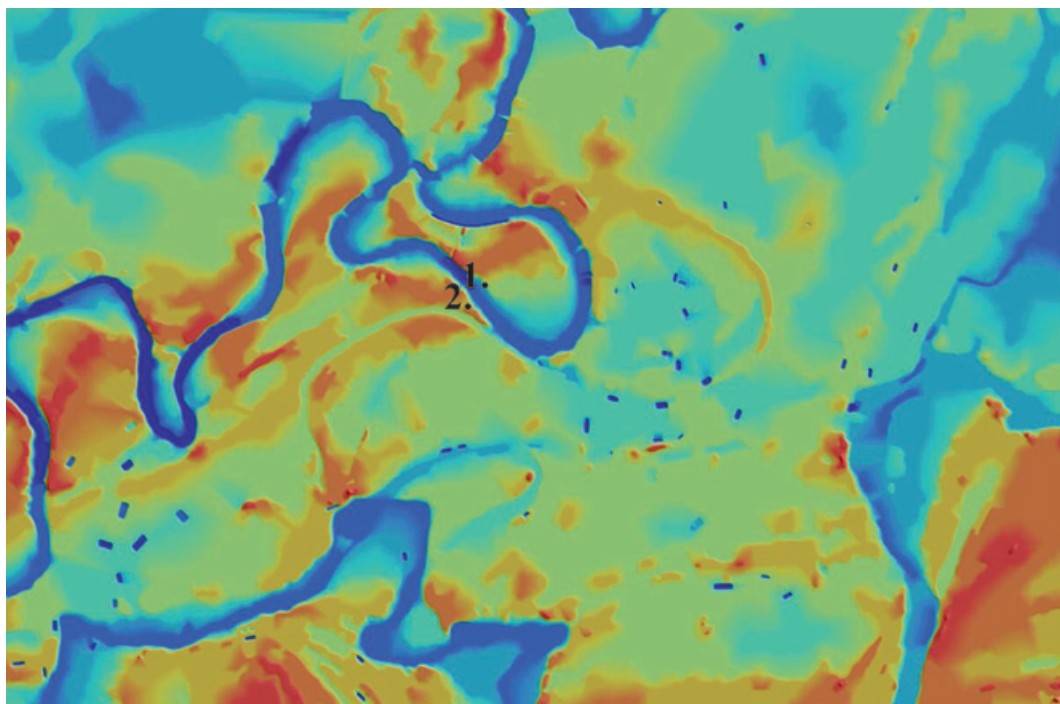
Az agroökológiai barrier több száz km²-es területet átfogó, regionális léptékű felbontó képessége és megközelítési alapjai miatt nem tudtuk vizsgálni a kora neolit megtelepedéseket lokális szinten. Ezért az agroökológiai modell kidolgozását követően a Kárpát-medence szinte minden részén környezettörténeti és régészeti vizsgálatokat végeztünk.³³ A digitális domborzati modellek, a folyószabályozás előtt készült történelmi térképek, a Körös-kultúra lelőhelyein végzett terepbejárások, negyedidőszaki képződményeket térképező geológiai fúrások feldolgozása, valamint a régészeti lelőhelyek geológiai feldolgozása nyomán vált rekonstruálhatóvá a Körös-kultúra megtelepedési környezete (2–3. kép). Az üledékföldtani, geokémiai, makrobotanikai, pollenanalitikai és malakológiai elemzések segítségével a Kárpát-medencében a neolitikum idején kialakult éghajlati, vegetációs viszonyokat, valamint a

2. kép: A Körös-kultúra lokális megtelepedési környezete az ecsefalvi Kiritó (egy jégkori és a jelenkor során áradmányvíz elvezető) morotvató partján egy légi fotó alapján (SÜMEGI–MOLNÁR 2007 után).

1 = Körös-kultúra megtelepedési pontja, A = első zavartalan magfűrés helye, B = második zavartalan magfűrés helye.

33 SÜMEGI 1998, 370–375.; 2003, 54–56.; 2004, 120–125.; 2016, 8–10.; TÖRÖCSIK–SÜMEGI 2016, 51–53.; TÖRÖCSIK et al. 2018, 98–99., 107–108.

3. kép: A Körös-kultúra lokális megtelepedési környezete az ecsegfalvi Kiritó (egy jégkori és a jelenkor során áradmányvíz elvezető) morotvató partján egy digitális domborzati modell alapján (SÜMEGI–MOLNÁR 2007 után).

1 = paleoökológiai és környezettörténeti szempontból feldolgozott, zavartalan magfűrés helyzete a feltöltődött morotvatóban (az ecsegfalvi Kiritóban), 2 = Körös-kultúra megtelepedési pontja az ecsegfalvi Kiritó (egy jégkori és a jelenkor során áradmányvíz elvezető) morotvató partján.

tavak vízszintmagasságait egyaránt rekonstruálhattuk. Vizsgálataink nyomán túlléphetünk az agroökológiai barrier regionális megközelítésén, és a lokális megtelepedéseken végzett részletes környezettörténeti, régészeti geológiai és digitális domborzati elemzésével³⁴ kialakítottuk a Kárpát-medence környezetének mozaikos környezeti adottságait jobban bemutató fraktál modellt.³⁵ Ez a lokális szintű megközelítés kiemelkedő jelentőségű felismerésekhez vezetett a Körös-kultúra megtelepedési viszonyairól (4. kép), és teljesen összhangban lévő eredményeket adott a korábbi megfigyelésekkel és elemzésekkel.³⁶

A Körös lelőhelyeken és környezetükben végzett természettudományos feldolgozások nyomán kialakított felismerések³⁷ több, toposszá vált régészeti elképzelést is megcáfoltak és pontosították a Körös-kultúra megtelepedési környezetét és fennmaradási stratégiáját, valamint lehetőséget teremtettek a késő mezolit és más kora neolit kultúrák környezeti

34 SÜMEGI 2003, 54–56.; 2004, 120–125.; SÜMEGI–MOLNÁR 2007

35 SÜMEGI 2003, 54–56.; 2004, 120–125.

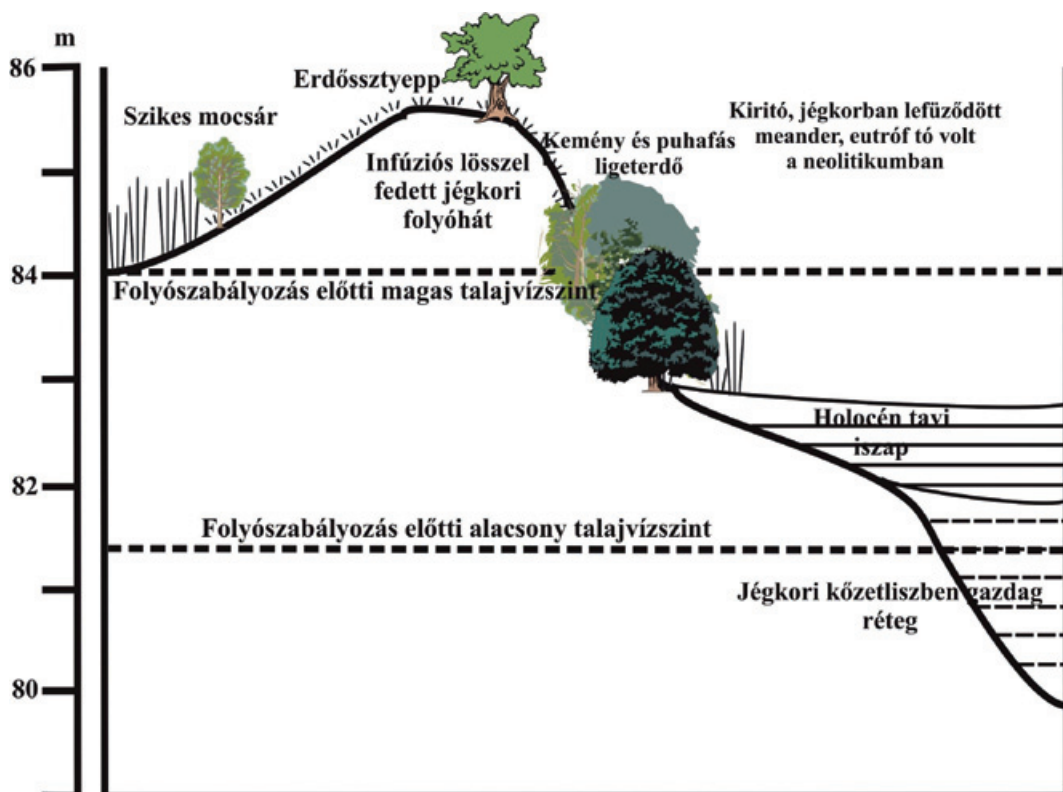
36 SHERRATT 1982, 288–307.; 1983, 14–35.; CREMASCHI 1992, 359–360.

37 SÜMEGI 2003, 54–56.; 2004, 120–125.

viszonyainak összehasonlítására is. Vizsgálataink nyomán a következő megállapításokra jutottunk:

1. A Körös-kultúra általunk vizsgált lelőhelyei, bár az allúvium peremén, illetve a holocén allúviumokon belül találhatóak, de a folyóvízi erózióból kimaradt, szigetszerű vagy magaspartszerű pleisztocén maradványfelszíneken helyezkednek el. A reliktum jellegű felszíni helyzet egyértelműen kimutatható a digitális domborzati modellek és a folyószabályozás előtt készült első osztrák katonai térképek elemzése nyomán. A mélyebb helyzetű holocén allúviumok és a magasabb térszint alkotó, reliktum jellegű maradványfelszín elkülönülése a neotektonikus süllyedések aktivitásához, a süllyedéseket követő folyóvízi energia- és eróziónövekedéshez, a holocén (és jégkor végi) alföldi allúvium fejlődéshez kapcsolódik. A szigetszerű maradványfelszín a folyók oldalazó eróziója során kimaradt felszíneket alkotják, míg a magaspartok az oldalazó erózió által alámosott jégkori üledékes rétegek következtében alakultak ki.

2. A Körös lelőhelyek megtelepedési felszíne döntő részben kiemelt helyzetű, infúziós és eolikus lösszel fedett térszíneken található, így ezek a lelőhelyek az áradások közötti időszakban mélyebb helyzetű talajvízszinttel jellemezhetőek, ahogy arra már korábban

4. kép: A Körös-kultúra lokális megtelepedési környezetének rekonstrukciója a Krisztus előtti 6. évezred kezdetén az ecsegfalvi Kiritó (egy jégkori és a jelenkor során áradmányvíz elvezető) morotvató partján (SÜMEGI 2004 nyomán).

felfigyeltek.³⁸ Ugyanakkor a talajvízszint erőteljesen és ciklikusan megváltozik az áradások idején, valamint az áradások közötti hónapokban, bár az árvizek magassága meg sem közelítette a mai árvizek szintjét, lévén, hogy a napjainkban mesterségesen leszűkített, gátak közé zárt ártér 3 000 km² kiterjedésű területével szemben 30 000 km² kiterjedésű lehetett az ártér a neolitikum idején. Így az újkőkorból a hegyvidékről érkező folyóvízi többlet jóval nagyobb ártéri területen oszlott el, mint napjainkban, ezért kisebb szintre emelkedhettek csak az árvizek, mint a folyószabályozást követően. Ennek ellenére a maradványfelszínek jelentős része ártéri szigetet alkotott, amelyeket csak vízi úton lehetett megközelíteni az áradások idején. Ezek a felszínek a folyószabályozást követően megváltoztak. Az 1800-as években elindított folyószabályozás és belvízrendezés nyomán a 4 000 km hosszú gátrendszer kialakítása, az ártér tizedére szűkítése, a 22 000 km hosszú belvízelvezető csatornarendszer építése, majd a több tízezer öntözőkút, a települések vízhálózatának kialakítása, az intenzív, kemikáliákat és gépi erőt felhasználó földművelés az elmúlt 150 év során átalakította az Alföld növényzetét, talajtakaróját, megváltoztatta talajvízháztartását és a rétegek kémiai összetételét is. Napjaink környezeti feltételeiből ezért nem lehet kiindulni és nem lehet megérteni a neolitikum környezeti viszonyait, csak a lelőhelyeken és közvetlen környezetükben végzett régészeti geológiai és környezettörténeti vizsgálatok nyomán rekonstruálhatók az egykori környezeti viszonyok.³⁹

3. Vizsgálataink alapján a magasabb térszínen található Körös lelőhelyek környezete nem csak fizikai és geomorfológiai értelemben volt ártéri sziget, hanem talajtani és biogeográfiai szempontból is, ugyanis a Körös-kultúra lelőhelyeinek közvetlen környezetében és fekvésintjében egyértelműen csernozjom talajokat,⁴⁰ míg a távolabbi környezetben pedig hidromorf⁴¹ talajokat tártunk fel. A csernozjom talajok szigetszerűen jelentkeztek a morfológiai és alapkőzetbeli adottságokat követve, a hidromorf talajokkal övezve. A két talajtípus között fokozatos átmenet is megfigyelhető volt a nagy felületű régészeti ásatásokon (pl.: Tiszapüspöki, Karancspart). A két domináns talaj mellett alárendelten szikes talajok⁴² is előkerültek a vizsgált Körös lelőhelyek környezetéből. A szikes talajok folt- és sávszerűen a hidromorf és a csernozjom talajtípusok átmeneti zónájában, általában a jégkori övzatonnyok peremén, valamint a folyóhát mögötti mélyedésekben fejlődtek ki. A vizsgálataink megerősítették és kiterjesztették Mauro Cremaschi, Endrőd 119. lelőhelyen végzett megfigyeléseit.⁴³

4. Az egykori növényzet is hasonló megjelenésű lehetett, sztyepp, maximum erdőssztyepp borította a löszös ártéri szigeteket, magaspartokat,⁴⁴ míg a mélyebb részeken a tölgy, szil, kőris, hárs dominanciájával jellemezhető galéria erdők, nád, gyékény és sás borította felszíneket különíthettünk el a paleobotanikai vizsgálatok alapján. A talajtakaró és növényzet

38 NANDRIS 1970, 60–68.; 1972, 61–65.

39 SÜMEGI 2003, 54–56.; 2004, 120–125.

40 A World Reference Base for Soils Resources, továbbiakban WRB talajtani megnevezés szerint: Chernozems.

41 WRB: Vertisol, Fluvisol, Gleysol.

42 WRB: Solonetz, Solonchaks.

43 CREMASCHI 1992, 359–360.

44 SÜMEGI 2003, 54–56.; 2004, 120–125.; 2016, 8–10.

egyértelműen az eltérő talajvízmagasság és vízellátás szerint tagozódott, azaz hidroszerieszt alkotott. A jó vízellátású, ligeterdő és vízparti növényzet borította alluviális területek és a szárazabb sztyeppei jellegű területek átmeneti zónájában jelentkező só felhalmozódási szintben élhettek a szikes növények. A talajtani és paleobotanikai elemzések alapján nyílt sztyeppei vegetáció és lágyszárúak borították a Körös-kultúra megtelepedési magasabb helyzetű megtelepedési térszíneit, és ezek a felszínek később sem erdősültek be.

5. A termelő gazdálkodásban a napi 5 km-es maximális produktív mozgási távolságot (1 órás járóföldet) figyelembe véve a Körös lelőhely környezetében elvégzett gyűjtőterület (SCA) elemzés nyomán a löszös alapkőzet 30–50%-át, az alluviális üledékek 50–70%-át borították a térszíneknek. Csernozjom talajok az SCA terület 20–30%-ban, a hidromorf talajok 60–70%-ban jelentkeztek, a maradék felszínt szikes talajok (maximum 10%) borították. A növényzeti eloszlás a talajokhoz hasonló volt, sztyepp/erdőssztyepp terület 20–30%-át borította a Körös lelőhelyektől minden irányban figyelembe vett 1 órás járóföldet, a vízparti növényzet (galériaerdők, gyékényesekkel, nádasokkal, sással borított nedves rétek) aránya 60–70%, a szikes növényzet borította felszínek maximális aránya 10% körüli lehetett.

6. A vizsgált lelőhelyek döntő része inaktív, már a jégkor során lefűződött morotvatavak mentén helyezkedik el. Ezek a morotvatavak a magasabb térszíni helyzet következtében élővízi elöntést még az áradások idején sem kaptak, csak a fekvésintjükben található homokos szemcseösszetételű rétegeken keresztül áramlott víz ezekbe a morotvába. Ugyanakkor több helyen olyan geomorfológiai helyzet alakult ki, hogy még kisebb árvizek esetén is a megtelepedési környezetben található morotvatavak felszíni áradmányvíz elöntés kaphattak.

7. A Körös lelőhelyek döntő része így árvízmentes felszínen, sztyeppei/erdőssztyeppei növényzettel és csernozjom talajjal borított térszínen alakult ki, de a közösségek mindennapi mozgási körzetéhez jó vízellátású, galéria erdőkkel, nedves rétekkel, vízparti növényzettel és hidromorf talajokkal jellemezhető térszínek is hozzátartoztak. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a régészeti terepbejárások során lokalizáltak Körös lelőhelyeket aktívan fejlődő holocén allúviumon is a régészek, de ezeket még nem tárták fel, így nem tudhatjuk, hogy milyen funkciója volt ezeknek a megtelepedési pontoknak. Az sem zárható ki a Körös lelőhelyeknél, hogy a kultúrához tartozó közösségek időszakosan hasznosították az eltérő adottságú térszíneket, és évszakosan telepedtek meg az árvízmentes, valamint az árvízzel borított térszíneken. Ezzel a megközelítéssel jobban megmagyarázhatóvá válna a Körös-kultúra gazdálkodásának kétarcúsága, a produktív (növénytermesztés, állattenyésztés) és az improduktív (halászat, vadászat, gyűjtögetés) gazdálkodás egyensúlya. Ez utóbbi szempontjából kiemelkedő jelentőségűek a Körös lelőhelyekről előkerült gerinces anyagok feldolgozásai,⁴⁵ mert azok a halászat/vadászat és a juh/kecske dominanciájú állattartás szinte azonos súlyát jelzik.

Figyelembe véve a Körös-kultúra környezeti tényezőit, illetve azok térbeli kiterjedését egyértelműen megállapítható, hogy a termelő gazdálkodásnak igen komoly térbeli korlátai

45 BÖKÖNYI 1992; BARTOSIEWICZ 2007, 290–315.

voltak, ezért a közösségeknek jelentős mértékben kellett az improduktív élelmezési formákra is támaszkodni. Adataink alapján egyértelműen megállapítható, hogy az első alföldi élelmiszertermelő közösségek olyan megtelepedési és környezethasznosítási stratégiát dolgoztak ki, amely maximálisan ki tudta használni az alföldi környezetnek a mikroléptékben is jelentkező mozaikosságát, és ez a létfenntartási stratégia egészen a folyószabályozásig, a 19. századig, mintegy 8 000 éven keresztül fennmaradt és sikeres volt.

Irodalom- és rövidítésjegyzék

- BANNER 1929 Banner János: *Adatok a körömmel díszített edények kronológiájához. — Beiträge zur Chronologie der Nagelgeritzten Gefässe.* ArchÉrt 43 (1929) 23–34, 322–323.
- BANNER 1932 Banner, János: *Die neolithische Ansiedlung von Hódmezővásárhely-Kopáncs und Kotacpart und die III. Periode der Theiss-Kultur.* Dolg 8 (1932) 32–48.
- BANNER 1937 Banner, János: *Die Ethnologie der Körös-Kultur.* Dolg 13 (1937) 32–49.
- BARTOSIEWICZ 2007 Bartosiewicz, László: *Mammalian bone.* In: The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain: investigations of the Körös culture site of Ecsefalva 23, County Békés I. Varia ArchHung 21 (2007) Budapest, 287–325.
- BÖKÖNYI 1992 Bökönyi, Sándor (ed.): *Cultural and landscape changes in South-east Hungary. I. Reports on the Gyomaendrőd Project.* Budapest 1992.
- CREMASCHI 1992 Cremaschi, Mauro: *Geomorphological survey and the distribution of archaeological sites.* In: Cultural and landscape changes in South-east Hungary. I. Reports on the Gyomaendrőd Project. Ed.: Bökönyi, Sándor. Budapest 1992, 359–360.
- DÉVAI et al 1976 Dévai György – Bodnárné Pálosi Gabriella – Benedek Pál: *A szitakötők (Odonata) magyarországi előfordulási adatainak elemzése.* ActaBiolDebr 13 (1976) 9–92.
- DOMBORÓCZKI 2005 Domboróczki László: *A Körös-kultúra északi elterjedési határának problematikája a Tiszaszőlős–Domaháza-pusztán végzett ásatás eredményeinek fényében.* ArchMűh 2 (2005) 5–15.
- DOMBORÓCZKI 2010 Domboróczki, László: *Report on the excavation at Tiszaszőlős–Domaháza-pusztá and a new model for the spread of the Körös Culture.* In: Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost distribution of the Starčevo/Körös Culture. Eds.: Kozłowski, Janusz Krisztof – Raczy, Pál. Kraków – Budapest 2010, 137–176.
- GIMBUTAS 1974 Gimbutas, Maria: *The Goddesses and Gods of Old Europe: 6500–3500 B.C.: Myths, and Cult Images.* San Francisco 1974.
- KOSSE 1979 Kosse, Krisztina: *Settlement Ecology of Early and Middle Neolithic Körös and Linear Pottery Cultures in Hungary.* BAR IS, 64 (1979) Oxford.
- KUTZIÁN 1944 Kutzián Ida: *A Körös-kultúra. — The Körös culture.* DissPann Ser. II. 23. Budapest 1944.
- LIEBIG 1840 Liebig, Justus: *Organic Chemistry and its Application to Agriculture and Physiology.* London 1840.
- MAKKAY 2001 Makkay János: *A Jászság-határ és az indoeurópai őstörténet: régészeti tények és nyelvtörténeti vonatkozásaik.* Tisicum 12 (2001) 57–78.
- MAKKAY 2003 Makkay János: *Ősrégészeti kutatások. Magyarországon az utóbbi években. Az újkőkor és a rézkor.* JAMÉ 45 (2003) 27–63.

- MENDÖL 1928 Mendöl Tibor: *Szarvas földrajza*. Debrecen 1928.
- MOLNÁR et al 2000 Molnár Zsolt – Fekete Gábor – Varga Zoltán – Kun András – Sümegi Pál – Molnár Attila – Facsar Géza – Szodfrid Imre – Vargáné Sipos Julianna: *Az Alföldi erdőssztyepek típusai*. In: Alföld erdőssztyepp maradványok Magyarországon. Szerk.: Molnár Zsolt – Kun András. Budapest 2000. 26–35.
- NANDRIS 1970 Nandris, John: *Groundwater as a factor in the First Temperate Neolithic Settlement of the Körös region*. Sbornik Narodnog Muzeja u Beogradu 6 (1970) 59–72.
- NANDRIS 1972 Nandris, John: *Relation between the Mesolithic, the First Temperate Neolithic and the Bandkeramik: the Nature of the problem*. Alba Regia 12 (1972) 61–70.
- RACZKY 2012 Raczky, Pál: *Körös Culture Research History*. In: The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect. Vol III. The Körös Culture in Eastern Hungary. Eds.: Anders, Alexandra – Siklósi, Zsuzsanna. BAR IS, 2334 (2012) 9–17.
- RÓNAI 1985 Rónai András: *Az Alföld földtana*. ActaGeolHung 21 (1985) Budapest.
- SHERRATT 1982 Sherratt, Andrew: *The development of Neolithic and Copper Age settlement in the Great Hungarian Plain. Part I: the regional setting*. Oxf J Archaeol 1 (1982) 287–316.
- SHERRATT 1983 Sherratt, Andrew: *The development of Neolithic and Copper Age settlement in the Great Hungarian Plain. Part II: site survey and settlement settling*. Oxf J Archaeol 2 (1983) 13–41.
- SÜMEGHY 1944 Sümeghy József: *A Tiszántúl. Magyar Tájak földtani leírása* 6. Budapest 1944.
- SÜMEGI 1995 Sümegi Pál: *Az utolsó 30.000 év változásainak rekonstrukciója őslénytani adatok alapján a Kárpát-medence centrális részén*. In: „Berényi Dénes professzor születésének 95. évfordulója” tiszteletére rendezett tudományos emlékülés előadásai. Szerk.: Tar Károly. Debrecen 1995, 244–258.
- SÜMEGI 1998 Sümegi Pál: *Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon*. In: A régésztechnikusok kézikönyve. Szerk.: Ilon Gábor. Szombathely 1998, 367–397.
- SÜMEGI 2003 Sümegi, Pál: *Early Neolithic man and riparian environment in the Carpathian Basin*. In: Morgenrot der Kulturen. Eds.: Jerem, Erzsébet – Raczky, Pál. Budapest 2003, 53–60.
- SÜMEGI 2004 Sümegi, Pál: *Environmental Changes under the Neolithization Process in Central Europe: Before and After*. Antaeus 27 (2004) 117–128.
- SÜMEGI 2016 Sümegi Pál: *Ökorégiók találkozási pontja, a Kárpát-medence környezettörténete*. Természet Világa 147 (2016) 7–11.

- SÜMEGI–KERTÉSZ 1998 Sümei Pál – Kertész Róbert: *A Kárpát-medence öskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorbán?* Jászkunság 44 (1998) 144–157.
- SÜMEGI–KROLOPP 1995 Sümei Pál – Krolopp Endre: *A magyarországi wüurm korú löszök képződésének paleoökológiai rekonstrukciója.* FöldtKöz 124 (1995) 125–148.
- SÜMEGI–MOLNÁR 2007 Sümei, Pál – Molnár, Sándor: *The Kiritó meander: sediments and the question of flooding.* In: *The early Neolithic on the Great Hungarian Plain: investigations of the Körös culture site of Ecsefalva 23, County Békés.* Varia ArchHung 21 (2007) 67–82.
- SÜMEGI et al 1998 Sümei, Pál – Hertelendi, Ede – Magyari, Enikő – Molnár, Mihály: *Evolution of the environment in the Carpathian Basin during the last 30.000 BP years and its effects on the ancient habits of the different cultures.* In: *Archeometrical Research in Hungary II.* Eds.: Költő, László – Bartosiewicz, László. Budapest 1998, 183–197.
- TÖRÖCSIK–SÜMEGI 2016 Töröcsik Tünde – Sümei Pál: *Ember, környezet és növényzet kapcsolata a Kárpát-medencében a jégkor végétől napjainkig.* Természet Világa 147 (2016) 49–57.
- TÖRÖCSIK et al 2016 Töröcsik Tünde – Sümei Balázs Pál – Sümei Pál: *Az ócsai Selyemrét környezettörténete a jégkor végétől.* Rosalia 10 (2016) 81–118.
- WHITTLE 2004 Whittle, Alasdair William Richardson: *Connections in the Körös Culture World: Exchange as an Organising Principle.* Antaeus 27 (2004) 17–26.
- WHITTLE 2007 Whittle, Alasdair William Richardson (ed.): *The Early Neolithic on the Great Hungarian Plain: investigations of the Körös culture site of Ecsefalva 23, County Békés.* Varia ArchHung 21 (2007) Budapest.
- ZOHARY–HOPF 1973 Zohary, Daniel – Hopf, Maria: *Domestication of pulses in the Old World.* Science 182 (1973) 887–894.

Internetes források

- SÜMEGI–HERTELENDI 1997 Sümei Pál – Hertelendi Ede: *A Kárpát medencei környezet fejlődése és annak hatása a különböző kultúrák környezetére az elmúlt 30000 évben.* Előadás az Országos Archeometriai Konferencián, Veszprém, 1997. április 27. <http://www.ace.hu/iramto/98orszagoskonf.html> (letöltés dátuma: 2019. március 6.)

Rövidítésjegyzék

ActaBiolDebr	Acta Biologica Debrecina (Debrecen)
ActaGeolHung	Acta Geologica Hungarica (Budapest)
Alba Regia	Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Institutio Archaeologico Academiae Scientiarum Hingaricae (Budapest)
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő (Budapest)
ArchMűh	Archeometriai Műhely (Budapest)
BAR IS	British Archaeological Reports. International Series (Oxford)
DissPann	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
Dolg	Dolgozatok a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
FöldtKöz	Földtani Közlöny (Budapest)
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
Oxf J Archaeol Science	Oxford Journal of Archaeology (Oxford) American Association for the Advancement of Science (Washington)
Tisicum	A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve (Szolnok)
Varia ArchHung	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)

KOROK, KULTÚRÁK, LELŐHELYEK régészeti sorozat előadásai

2014. évi előadások

2014. február 19.

Kürti Béla

ny. régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

V. századi fejedelmi lelet Szeged-Nagyszéksósról

2014. március 19.

Dr. Wolf Mária

régész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék

Régészeti kutatások Hódmezővásárhely-Gorzsó lelőhelyen

2014. április 23.

Paluch Tibor

régész, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Ókori kincsek nyomában Afganisztánban

2014. május 14.

Dr. Bíróné Sey Katalin

ny. régész, numizmata, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

V. századi aranypénz lelet Hódmezővásárhely Szikáncs-tanyáról

2015. évi előadások

2015. február 25.

Dr. Istvánovits Eszter

régész, muzeológus, Jósza András Múzeum, Nyíregyháza

A szkíták utódai a Volgától a Dunaig

2015. március 25.

Dr. Révész László

régész, szakmuzeológus, tanszékvezető egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék

Honfoglalás kori temetők Hódmezővásárhely határában

2015. április 22.

Csányi Viktor

régész, muzeológus, Tornyai János Múzeum, Hódmezővásárhely

Bacskai István

kulturális örökségvédő

A kingéci tallérlelet – a Hódmezővásárhely-Kingécen végzett műszeres leletfelderítés eredményei

2015. május 20.

Dr. V. Szabó Gábor

régész, egyetemi docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézet, Budapest

Aktuális bronzkor – A Kárpát-medencei bronzkori ember világa

2016. évi előadások

2016. február 24.

Dr. Kulcsár Valéria

régész, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék

Szarmaták békében – A sztyeppei nomádtól az alföldi földművesig

2016. március 23.

Dr. Pusztai Tamás

régész, múzeumigazgató, Herman Ottó Múzeum, Miskolc

Megtalálni – feltárni – darabokra szedni – újra összerakni

A miskolci Hermann Ottó Múzeum új régészeti kiállítása

2016. április 27.

Dr. Lajkó Orsolya

régész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

Cserepén ismerem, minemű fazék volt...

2016/2017. évi előadások

2016. december 7.

Dr. Lajkó Orsolya

régész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged

„Véres fazék, tokános tál, paraszt csupor” – A történeti források szerepe a régészeti kerámia kutatásában

2017. január 11.

Dr. Béres Mária

régész, muzeológus, múzeumigazgató, Koszta József Múzeum, Szentes

A csomorkányi régészeti kutatások újabb eredményei

2017. február 8.

Dr. Felföldi Szabolcs

régész, tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék

Régészeti kutatás egy 1600 éves szőlőskertben – Kultúrák találkozása a 4-5. századi selyemúton

2018/2019. évi előadások

2018. november 30.

Dr. Vörös Gabriella

régész, muzeológus, címzetes egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Régészeti Tanszék

Mit kaptunk a szarmatáktól? Hódmezővásárhely környékének római kori emlékei.

2019. január 30.

Prof. Dr. Sümegi Pál

tanszékvezető egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Földtani és Őslénytani Tanszék

Az éghajlat változása és a környezet átalakulása a Kárpát-medencében a régészeti kultúrák időszakában

2019. február 27.

Kovács Enikő

régész, numizmata, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

„Amit már nem rejt a föld...” Egy 11. századi hódmezővásárhelyi éremlelet.

2019. március 27.

Rózsa Zoltán

régész, muzeológus, múzeumigazgató, Nagy Gyula Területi Múzeum, Orosháza

Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán

